

10, 615.

Н. Фомин

Հայաստանի ըստ

Ռոսիայի 1919 թ

պետության

9(47.925)

Հ-24

9(47.928)

2-24

Հայաստանի ըստ Ռոհրպաշի
1919-ի փետրվար

[1919]

101015

9(47.925)

Получено 18-го

Сентября 1925

925
GA

10.6/5

9(47.925)

2-24

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ս Բ Ա Ն

Դոփսոր Փառայ Ռօհրպախի «ՀԱՅԱՍՏԱՆ»-ին է, որ ֆաղաւածօրէն
կը նրասարակուի ներկայ գրիչը: Ինչպէս որ գրի խորագրերէն կ'երե-
ւայ, այս—«Հայ աշխարհի եւ ժողովրդագրութեան մասին յօդուածներու
նստաւածակ—իկնը նրասարակած է— «Հայ-Պերման ընկերութեան թե-
լադրակնայ 1919-ին»—եւ զայն նախած է— «Եօհաննէս Լեփսիուսին,
նայ ժողովարդի սասարիկ»:

Մեկէ աւելի նշանակալից է այս գրի նրասարակութիւնը: Նախ
որ գերման շնարկն դիւանագիտութեան եւ ազատութեան թշնամի կայս-
րութեան անվերականգնելի սարսափովէն յետոյ, Հայ-Պերման ընկերու-
թիւնը իր ընդհանուր անջատման կը վերսկսի: Երկրորդ, որ իկնը
դօփսոր Ռօհրպախը, երկի չափաւոր կուսակից մը նայակակ բարեկե-
րոգութեան միայն, այսօր կը ստորագրէ ու կը դարձնի նրասարա-
կօրէն նայի եւ Հայաստանի անկախութիւնը, որպէս անվերժելի իր-
ւանք մը, որպէս ֆաղաւածակ անվերժելիութեան մը: Իսկ որ անկէն
ստանուցն է, եւ որ կոչուած է անկէ մէկ նայու կրծքէն փառաբա-
նակ մը կորզելու, այդ իր գեղեցիկ ու արդար մտածումն է «Հայաս-
տանը» ձօնել մեծ մարդուն Լեփսիուսին—«նայ ժողովարդի սասարիկ»:

Եւ յիշուի ան, մեր մոխրեւորն ու արիւնները փագոյ մեծ բա-
րեկանը, Լեփսիուսը, իր տուգումար նայրեկնիքն մեզէն, ուր եւ երբ
խելագար ու գոռոց անբոխը ֆաղաւածակութեան ու գոռի բարեկե-
րոգութեան կը տուր, իր դիւանագիտութեան նէս, Լեփսիուսը, եւ
ան միայն. մեն մենակը սարսափութեան ձանձակ ստանուածային ար-
ցունակներու նախարակակ զայտադրի մը հանգոյն դարս ժայթեց՝ մոր-
բանուոյ արդարութեանն ու անվերջութիւնը կորուսիւ տղաւու...

Ու վերահար անիւծի մը ցաւունով յայտարարեց ի ընտ աշխարհի
—«խիղճս չի կարող ընել, ան պիտի ըստ, ան պիտի խօսի»—: Եւ ըս-
ցաւ ու խօսեցաւ... խօսեցաւ նայ նահասակութեան անունով, եւ այն-
քան ազատ, ձշմարիտ, անկաշտ ու պերճախօս, որ բնակարարեց բո-
վանդակ աշխարհի ունկեղրութեանն իրեն, եւ ինչպէս որ սպասելի էր,
Հոլանտա սպասակեղայ միայն ազատ մնաց հօհեկնօղեկեան զինուորա-
կան ասեակէն...

Հայ ճիւղային բնակեցումը չէր կրնար դնել իր աւելի արժա-
նաւոր դաստիարակութիւնը մը մեզ, քան միւսիցն Լեփսիուսին, որ

գերման մըն էր միակամայն , բայց եւ անսարակոյս մարդ մը ամէն
բանէ առաջ...

Եւ ասոյապիտոլոսի մը հանգոյն , ոտքի հանեց մեծամեծի եւ արտի
մարդկութիւնը , անապատի անօրինակ ու անհասկերթաց զանգուածային
մահակերպերու վաւերական ցուցարաններով ու անմիտէի վկայութիւն-
ներով... Եւ արդէն ինքն իսկ , այդ մշտնադիտելի օտարականը , խո-
րապէս արբշտ էր մեր կակիծով , երբ իր գրիկն մէջ խօսեցնելը կուսար
Երզնկայի հիւանդանոցին երկու գրութեան գերման ֆոյրերուն , որոնք
վկայելով անաւոր սպանող , իրենց հանդիպումը կը պատմեն դէպի «Քե-
մախ պողպատի» գողգորան առաջնորդուող , լնոր , գեղջուկ սարագիրներու
ստուար խումբի մը: Թող իրենք խօսին.— «...Անեկնապոսիկն միջնեա
մեծ դժուարութեանը գրասիկն վրայ պահուող զանաւեայ պատարը
մահուան յրջութիւնն ունեկին եւ յռն ու մակասագրական հանդարտու-
թեանը մը , կը ֆայեկն անմասնօր վախճանիկն դաժան մասերան : Պզտիկ-
ներ կային մեծ թիւով , շիկաներ եւ խաւ անքերով , որոնք իրենց սա-
րիկին անհասկապատասխան յրջութիւն մը ունեկին ու անհոտուց կը հե-
տեկին մահուան կարտանիկն: Ժամերով կեցողիկն մեր կտուր , մամ-
բայ տալու համար մահուան քափօրիկն: Ու երբ այդ զանգուաներ ան-
մեղներուն կայոյց անքեր մեզի կը նայեկին սարօրինակ յրջութեանը մը ,
մեկն կը զգայիկն , որ արիւնը մեր արտերուն մէջ կը ստոեր... կարծես
վերջին անեղ դասասանի հրեշտակներն ըլլային , որ մեզի կը նայեկին»...:

Եւ Լեփսիոսը , որուն խղճին մէջ էին երգակուած այդ խաժու-
ժիկ աշուկներուն անխօս բողոքի շանքերը , ցաւէն չկրցար կեկնայ , եւ
պատասխանեց անոնց նայուածքի իմաստասիրութեանը , եւ յալ պատաս-
խանեց իր հոյակապ գրով: Եւ ո՞վ կրնայ համարձակիլ մոռնալու ա-
նոր այդ խղճի վեճն եւ միեւնոյն ասեկ հերոսական ժեսիկ անահեւա-
նեղի նշանակութիւնը... Մեր բոլոր նահասակները , նահանաւանց այն
շիկաներ կայոյց աշուի հրեշտակները , կրնան հանգիստ ֆնակայ եփրասի
ժոցիկ մէջ , որովհետեւ իրենց ամեն մեկ բոնամակիկն մէջ հայ իրա-
ւունքն է որ յարթանակած է...

Իսկ մեր վերայրած ու ազատ հայրենիքը նոյնպէս պարտ մ'ունի
այդ հոյակապ մարդուն հանդէպ , եւ անկախած է որ մօտ սպազայիկ
«հայ ժողովուրդի սասարը» , յարիսեկնակակն մարմարի մը փոխակերպ-
ուած՝ պիտի գայ յաւերժանալու մեր մայրաքաղաքին մէջ... Ու հոն ,
լնոր անունները իր շուրջը պիտի խաղան , ու իրեն մեր խոր կայոյ-
ցին ընդմեջին պիտի ժպտին շիկաներ հրեշտակները , որոնք իրենց հայ-
րենիկին երկնիկն պէս կայոյց աշուկներ ունեկին...

Իստուայով հայ-գերման աշխատութեանց վերակումիկն , կը խոր-
հիկն քէ արդեօք գերման արքայազան մեծամեղութեան , սպակակեայ
գիւնդորակակութեան եւ համագերմաններու վայցազ ու անողորմ աշ-
խարհակայրակակն երազներու , այնքան ողբայի եւ անխառնակ կերպով
մը անհազումեկն յետոյ , աղիտահար ժողովուրդը , պիտի բանայ վերջա-

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԲԱՍՄԱԿԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀՍՈՒ-ԱՅՄ ԵՍՐ
Մարտ

63916-67

պէս իր ականցները մշտնադիտելու մայնիկն ու իր սիրտը մահուան
գործին ու արդարութեան ֆայրերուն... Պիտի սարկի՞ նայել անհերքեղի-
կա անպատակի իրականութեան վրայ , որպէս հաւաւար մը մարդկու-
թեան մեծ ընտանիքին...

Հայ ցեղին հանդէպ մասնաւորաբար , գերման ժողովուրդը խղճի
պարտ մը ունի հասոցանելիք , ան պարտաւոր է ֆաւել իր պէտքերուն
դատադիր մեղսակցութիւնը հայ ընտանցումիկն: Երակի քէ այդ ըլլայ պա-
կուտը հայ-գերման ընկերութեան ջանքերուն:

Կ'ըսեն քէ մեծ աղէտներն ու կակիծները կ'ազնուացնեն ժողովուրդ-
ները , եւ այս ազնուացմանը արքան պիտի ունի Գերմանիան... Աշ-
խոյժ , առողջ , հանձարեղ եւ ժրաջան մեծ ազգ մը , որ մեծամեծ ան-
հաս կատարներ է տուած նեկայ ու գաղիք դարերուն , հակայ ցեղ մը , որ
այնքան իմաստասիրներ է ծնած , որքան բովանդակ հիկն ու լնոր աշ-
խարհը հաւաքաբար , պիտի է որ վերջապէս արդար ըլլայ սորկի: Ժա-
մանակ է որ գերման մեծամեծն վարտին Հեկեղն ու Ֆիլիսեկն , իրենց
դրապաշտութեանը , եւ մահուանոյ ֆայրակակն հրապարակները աշուի
բզակ Ռեվիկեզովներէն ու «միջին Եւրոպայի» եւ «Ագիա»ի ֆարսինչակ
Նառնաններէն... Պիտի է մեկդի բողոքիկն Երջնակակն քիւր եւ ֆեւ-
ժիկն մեկնութիւններն ու պատշաճացումները , եւ ձգտիլ դառնալու այն
մարդկութեան կարեւոր հասարակակն մեկը , որոնց համար դարեր առաջ
արարակած է անեան Զրադաշտը.

— «Ըսէ՛ք , ե՞րբ արդեօք պիտի տեսնեմ
ձեւաբարութեան նախններուն վրայ ,
Մարդկութիւնը կարտանուած...»

Երբ...

Ա. ՎՏ.

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Փ. ՌՕՀՐՊԱԽ

Առաջաւոր Ասիայի մեծափառ ծալքաւոր լեռնաշխարհը, որ Հինտուրուշէն դէպի արեւմտակողմ կը հասնի մինչեւ Միջերկրա-կանը, իր հարաւակողմին վրայ տարօրինակ կորածալք մը կ'ստա-նայ, հոն, ուր Միջագետքի տափաստանը որպէս յաւելուած արա-բական հարթավայրի՝ դէպի հիւսիսակողմ կը տարածուի: Այս կէ-տէն դէպի արեւելք հարաւ-իրանական եզրալեռներու շղթաները կը ձգուին հարաւ-արեւելակողմ, իսկ դէպի արեւմուտք՝ փոքր-ասիա-կանները՝ հարաւ-արեւմտակողմ եւ արեւմուտք: Այն տպաւորու-թիւնը կը ստացուի, իբր թէ Փոքր-Ասիոյ եւ Իրանի մէջտեղը բոլոր այս շղթաներու ծալքեր կազմած միջոցին, հարաւակողմէն մասնա-ւորապէս ուժգին դիմադիր մը գոյութիւն ունէր, որով ծալուող շեր-տերը իրար սեղմուելով՝ ալ աւելի վեր են բարձրացած: Եւ իրակա-նութեան մէջ հաւանական է որ այդպէս ալ եղած ըլլայ: Արաբիոյ հզօր Մասսիւր (զանգուածը) միջագետքեան նախամասով այդ դի-մադիրն էր, իսկ ծալքեր կազմած միջոցին ճնշուած եւ աւելի բարձր-ցցուած ու Աիրանական եւ փոքրասիական բարձրաւանդակները զի-րար կապող հողամասը՝ Հայաստանը: v

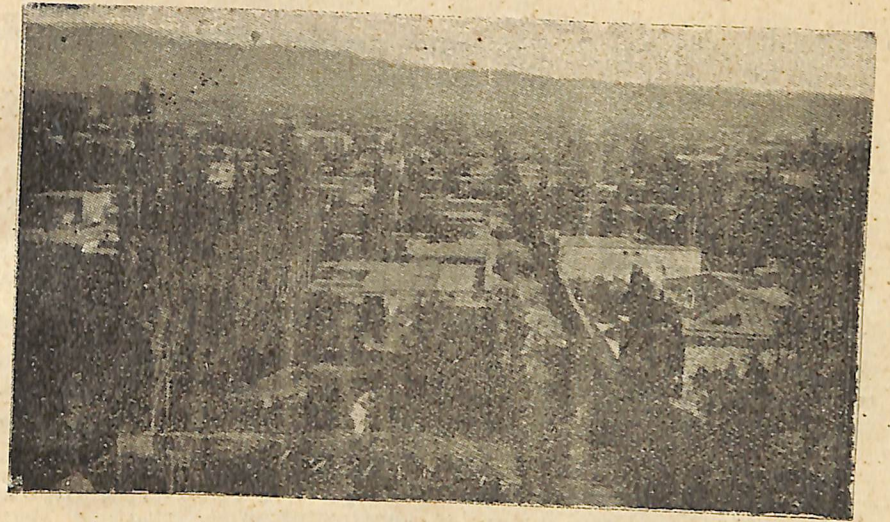
Հայաստանը ամենէն աւելի նեղ երեւան կուգայ իր արեւմտեան կիսաբաժնին, հայկական Տաւրոսի բարձրաբերձ շղթային, որ վերին Միջագետքին վրայ իր վերելքը կ'առնէ եւ Սեւ-Ծովի խոր էջքին մի-ջեւ: Հոս ալ արեւելեան պոնտական եզրալեռները՝ բարձրաւանդակի հիւսիսային կողմին վրայ սեպածեւ կ'իջնան, ինչպէս որ հայկական Տաւրոսը հարաւակողմին: Հեռուն, դէպի արեւելք կը տարածուի Հա-յաստանի Մասսիսը, մինչ անդրկովկասեան բարձրաւանդակի վայ-րէջքը, որ աշխարհագրականօրէն Հայաստանին կը պատկանի, ա-ւելի բարձր դէպի հիւսիսակողմն ի վեր կը յառաջանայ: Նմանապէս հոս ալ բարձրաւանդակը սեպածեւ կ'իջնայ Սեւ-Ծովէն դէպի Կաս-պից ծով կարող անցնող հովտին վրայ, ուր Ռիժն գետը դէպի արեւ-մուտք եւ Կուրը՝ դէպի արեւելք կը հոսին: Եւ այսպէս հայկական բարձրաւանդակի հիւսիսային եւ հարաւային սահմանները կարելի է ճշգրիտ գծել, ասոր հակառակ անոր արեւելքի եւ արեւմուտքի սահ-մանները նոյնքան դժուար են գծելը: Մտաւորապէս կարելի է ը-սել թէ արեւմտագոյմի սահմանը կ'իյնայ Եփրատ եւ Հայիս կամ

Պրզըլը ըրմագ գետերու միջե ջրաբաժանման մօտերը, իսկ արեւելա-
կողմինը՝ կամ Ուրմիոյ Աղալճի լեռնադաշտն ալ միասին եւ կամ
այս լճի եւ Վանայ ծովի մէջտեղի լեռնակատարը պիտի ընդունի:
Շատերը Ուրմիոյ լիճն ալ հայկական բարձրաւանդակին մաս կ'ըն-
դունին:

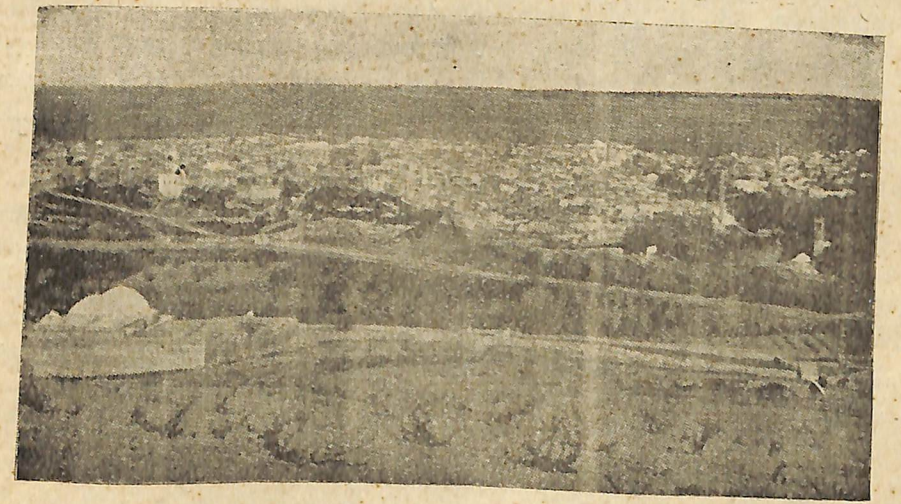
Հոս, լեռնաշղթաներու զագաթներ կազմելու ընթացքին, ենշ-
ման ուժգին եղած ըլլալու ազդեցութեան միջոցաւ է, որ կարելի կը
դառնայ բացատրել այն, որ բուն իսկ Բարձր-Հայքի մէջ, խոր ան-
դունդներէն պայթող ժայռաշերտերու տակէն՝ հրավառ եւ հեղուկ
զանգուածներ դուրս են ժայթքած ու հզօր հրաբուխները աշտա-
րակած: Եւ ոչ մէկ տեղ ասիական, եւրոպական ցամաքամասերուն
վրայ, հարուստ է հրաբուխներով, որքան Հայաստանը: (Այսօր ընդ-
հանրապէս գրեթէ մարած են ասոնք): Հարաւր, Նէմրութ լեռան
ժայթքումը գոյացուցած է մեծ գետի աւազան մը, ուրկէ ժամա-
նակին բղխած է կարեւոր հոսանք մը՝ թափուելով Մուրատ-Սու կամ
արեւելեան Եփրատի մէջ: Մէջտեղը կը գտնուի հրաբխային ժայթ-
քումներով լեցուն եւ ատով թեթեւապէս աղի ու կայուն՝ Վանայ
ծովը, Մեքլեմպուրկի մեծութեամբ: Ծովի հիւսիսային եզերքին կը
բարձրանայ Սիփան լեռը, իսկ արեւմտակողմը Պինկէօլը «Հազար ա-
կունքներու սարը»: Բոլոր այս հրաբուխներէն գերիվեր կը թագա-
ւորէ 5000 մէթրէ աւելի բարձր գլխաւոր կատարը զոյգ Արարատ-
ներուն: Արարատէն դէպի հիւսիս, խորն ինկած Արաքսի հովտին
միւս կողմը, բազմած է միայն 1000 մէթրով ցած քառազագաթ ու
սրածայր Արագածը: Ուրմիոյ լճին միւս կողմը գտնուող երկու մեծ
հրաբխային սարերը՝ Մահնետ եւ Մավերան կը պատկանին նոյնպէս
այս խումբին: Ասոնցմէ զատ անթիւ պզտիկ խառնարաններ կան,
ամէնքն ալ մարած, ինչպէս նաեւ լավայի խաւեր եւ ուրիշ հրաբ-
խային ապառաժներ տարածուած բարձրաւանդակի զանազան կող-
մերը եւ որ 10,000 քառակուսի քիլօմէթրէ աւելի տեղ կը բռնեն:

Հայաստանի կազմութիւնը շատ մը բարձրութիւններ կը ցուց-
նէ. արեւելա-արեւմուտք ձգուող զուգահեռական շղթաներ եւ ա-
սոնց մէջ շարք մը սարահարթներ եւ ուժգնապէս խորունկցող ծոր-
ծորներ: Միջին բարձրութիւնը բաւական մեծ է: Օրինակի համար
Վանայ ծովը 1700 մէթր բարձրութիւն մը կը ներկայացնէ. Ուրմիոյ
լիճը՝ 1300, երրորդ եւ ամէնէն հիւսիսականը հայկական բարձրա-
ւանդակի լիճերէն՝ Սեւանայ կամ Կէօքչայի լիճը Անդրկովկասի մէջ,
1900 մէթր բարձր է: Միակ խոր վայրահակումի գիծը Արաքսի ա-
կօտուլն է որ կը կազմուի: Երեւանը, հայ հանրապետութեան ժա-
մանակաւոր մայրաքաղաքը, վերին Արաքսի հարթավայրին վրայ 1000
մէթր, եւ ձուլփան՝ Արաքսի միջին հոսանքին վրայ՝ 700 մէթր միայն
բարձր:

Հայաստանի գլխաւոր գետերը Եփրատի զոյգ ալունքներու

Ե Ր Ե Ի Ա Ն Բ Ա Ղ Ա Բ

Ո Ի Ր Տ Ա Բ Ա Ղ Ա Բ

Մուրատ եւ Գարու-Սու՛ բազկաց հարաւային մասին մէջ կը գտնուին, Արարօէն դէպի հիւսիս: Տիգրիսէն միայն իր ակունքին շրջանն է որ կը գտնուի հայկական Տաւրոսի հարաւային զառիթափերուն վրայ: Վայրի ձորակիրճերու միջով ձորոտը կը հոսի դէպի Սեւ ծով: Ով որ կ'ուզէ Հայաստանի ընդմիջով՝ արեւելքէն—արեւմուտքու հակառակը՝ անցնիլ, շատ դիւրաւ կը գտնայ շարք մը բացուած հովիտներ եւ դիւրանցանելի անցքեր. հիւսիսէն հարաւ եւ ընդհակառակը բազմաթիւ բարձր ու դաժան լեռնաշղթաներ պէտք է բարձրանայ: Երկրի մակերեսի կազմութեան այս տիրական դրօշմը նմանապէս որոշած է իր պատմական նակատագիրները: Հայաստանը արեւելքի մէջ Ասիոյ իրանա-թուրանական երկիրներու եւ արեւմուտքի մէջ Փոքր-Ասիոյ եւ Միջերկրականի նահանգներու միջեւ սահմանեալ անցքի երկիրն է: Ռեւութենէն նախագծուած հաղորդակցութեան գլխաւոր նամբան կ'անցնի անմիջականօրէն Արարատէն հարաւ: Հայ-իրանական լեռնաշղթայէն, Պաշազիտի վրայով կը հասնի Կարնոյ դաշտը, անկէ երգնկա՝ արեւմտեան Եփրատի եզերքը եւ ասկէ ալ դէպի Սեբաստիա՝ Հալիս գետին եզերքը, Փոքր-Ասիոյ պատկանող առաջին եւ կարեւոր քաղաքը: Հոս նամբան կը միանայ դէպի Անգարա եւ Կ. Պոլիս: Հարաւային նամբայ մը Ուրմիոյ աւազանէն կը տանի դէպի Վանայ ծովը: Հոս, ծովի արեւմտակողմի վերջաւորութեան վրայ նամբան երկուքի կը բաժնուի, որոնցմէ մէկը Բաղէշի ժայռահատածներու միջով՝ դիւրաւ կ'անցնի հայկական Տաւրոսը եւ դէպի Տիգրիսի հովիտը կ'առաջնորդէ. իսկ երկրորդը, Մշոյ դաշտէն եւ անկէ ալ ամառի լեռնամասերու միջով՝ Բալուի վրայէն դէպի Խարբերդ եւ Մալաթիա կը հասցնէ, միացեալ Եփրատի անցքին միւս կողմը: Խարբերդէն՝ Արդընի-Մատէն կիրճով եւ Տաւրոսի վրայով՝ Տիգրանակերտ (Տիգրիսի վրայ), իսկ Մալաթիայէն ուրիշ նամբայ մը կը տանի դէպի հիւսիս արեւմուտք՝ Սեբաստիայ, ուրիշ մը արեւմտակողմէն՝ Կեսարիա, ուր կը միանայ փոքր-ասիական նամբաներու ցանցը:

Արաքսի հովիտը, Վանայ աւազանը, Մշոյ, Կարնոյ եւ Ալաշկերտի դաշտերը, Մուրատ Սուի ակունքներուն մօտիկ, ինչպէս նաեւ Երզնկային, ասոնք նախապէս եղած են ամենալաւ բնակուած եւ մշակելու ամէն կարելիութեամբ օժտուած՝ Հայաստանի ամենարնտիր գաւառները: Արաքսի հովտի միջին մասին վրայ է զետեղուած Երեւանը, Հայաստանի կովկասեան մասի այսօրուայ մայրաքաղաքը, որ մօտականերն է երբեմնի արքայական Վաղարշապատին (Արթաքսաթա), Արարատի աչքերուն տակ եւ ուր շինուած է Էջմիածինը, հայ եկեղեցու պետ՝ Կաթողիկոսին աթոռանիստ վանքը: Վանը իր ջրչականերով կը թուի ըլլալ Հայաստանի մշակոյթին եւ քաղաքակրթութեան ամենահին օրրանը: Ինքը, Վան քաղաքը, ծովահայեաց եւ անառիկ ժայռաբերդով, անտարաբոյս հայ աշխարհի հինաւուրց առաջին քաղաքն է:

Քաղաքական ներկայի համար, Հայաստանի դիրքը առաջա-
 ւոր Ասիոյ մէջ կարեւորագոյն կը դառնայ այն պատճառով, որ ան
 թէ՛ արեւելեան Փոքր-Ասիայի եւ թէ՛ միեւնոյն ժամանակ վերին Մի-
 ջազգետքին վրայ անմիջականօրէն կ'իշխէ: Մենք տեսանք թէ երկու
 մեծ բնական ճամբաներ արեւելքէն-արեւմուտք կ'առաջնորդեն, մէկը
 Պարսկաստանէն Պայագիտի եւ Ղարաքիլիսէի վրայով դէպի Կարին,
 ամբողջական Հայաստանի բանային, եւ արեւմտեան եփրատի հով-
 տով դէպի Երզնկա, ուր կը բացուի մուտքը դէպի փոքր-ասիական
 բարձրաւանդակի հիւսիսային մասերը. երկրորդը Վանայ ծովու ա-
 ւաղանէն, որ զանազան անցքերով հաղորդակցութեան մէջ կը մըտ-
 նայ իրանական բարձրաւանդակի հետ, եւ արեւելեան եփրատի հով-
 տով ալ՝ Մուշ-Բալուի վրայով՝ Խարբերդի ու Մալաթիոյ: Այս վեր-
 ջին վայրերը իրենց կողմէ կ'իշխեն ճիշտ միեւնոյն ձեւով դէպի մի-
 ջին եւ հարաւային Փոքր-Ասիոյ ճամբաներուն, ինչպէս Կարինն ու
 Երզնկան՝ հիւսիսային անցքերուն: Համեմատաբար Հայաստանի դիր-
 քը նուաճողական է դէպի հարաւ, դէպի Միջազգետքը: Բաղէշի խո-
 րունկ ձորերու մըջով Տիգրիսի հոսանքն ի վար՝ ճամբան բաց է դէպի
 Մուսուլ: Միւս կողմէն Արդնի-Մատէնի կիրճէն՝ Խարբերդէն դէպի
 Տիգրանակերտ, որ իր կողմէն հարաւ-արեւելքէն Մէրտին-Նիսիպի-
 նով դէպի Մուսուլ եւ հարաւակողմէն Սէվէրէքի եւ Ուրֆայի վրա-
 յով դէպի միջին եփրատ եւ Հալէպ՝ ճամբաներուն կը տիրապետէ:

Ռուսիան, երբ դեռ կ'իշխէր Կովկասի վրայ, այս պատճառով
 իսկ ծրագրած էր երկաթուղային գիծ մը Կարսէն Կարնոյ վրայով
 դէպի Երզնկայ. եւ երկրորդ մը Երեւանէն Վանայ ծովի արեւմտեան
 եզերքին երկայնքով դէպի Բաղէշ, բաժանման գծով մը դէպի Խար-
 բերդ եւ Մալաթիա: Այս ծրագրի իրագործման վայրկեանէն, Ռու-
 սիան տէրը պիտի դառնար դէպի Փոքր-Ասիա եւ Միջազգետք տա-
 նող ճամբաներուն, առանց ինքը Հայաստանի բարձրաւանդակի
 բնական բերդին մէջ յարձակման ենթարկուելու: Անկարելի է ուրիշ
 կերպ Հայաստան ոտք կոխել բանակով մը, արեւմուտքէն կամ հա-
 րաւէն, առանց վերոյիշեալ երկու դուռներէն մէկը խորտակելու:

Կողմնակի կամ շրջառիկ շարժումներով խախտել եւ կամ
 յարձակիլ Հայաստանի դիրքերուն վրայ, անկարելի է, Տաւրոսի բարձ-
 րաբերձ լեռանց անանցանելիութեան եւ պոնտական եզրայեռնաշղթ-
 թաներու շնորհիւ: Ով Հայաստանի մէջ կը նստի, ինքն անձեռնմխելի
 է, բայց կրնայ իւրաքանչիւրին վրայ յարձակիլ, իրեն նպատաւոր
 դատած մէկ պարագային: Բովանդակ առաջաւոր Ասիան, Պարսից
 ծոցէն մինչեւ Միջերկրական եւ Եգէական ծովերը՝ բաժինն է այն
 մեծ պետութեան, որ Հայաստանին կ'իշխէ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս
 պատնէշի մը թնդանօթներէն իշխուած բերդի զառիվայր մը: Աւելի
 հոյակապ դիրք մը կարելի չէ երեւակայել ընդդէմ բովանդակ արեւ-
 մտեան Ասիոյ, քան հաւաքականութիւն մը՝ Հայաստանի, Անդրկով-

կասի եւ հիւսիս-արեւմտեան Պարսկաստանի մէկ ձեռքի մէջ:
 Ռուսիան քայքայուած ըլլալով, այնչափ վտանգ չը կայ որ ա-
 պագային ուսական ուժը անգամ մըն ալ փորձէ Հայաստանի մի-
 ջով առաջաւոր Ասիան ձեռք բերել: Մնացեալ եւրոպական ցամա-
 քային պետութիւններու հայեցակէտով, մասնաւորաբար միջին եւ-
 ըրոպական ժողովուրդներու, միշտ ցանկալի պիտի մնայ, որ ոչ մէկ
 պետութիւն, որ կողմէն ալ որ ըլլայ, ի վիճակի չըլլայ այս անցքերու
 երկիրը այն աստիճանի իր իշխանութեան տակն առնել, որ կարո-
 դանայ Փոքր-Ասիայէն դէպի իրանական բարձրաւանդակը առաջ-
 նորոգ ճամբաները գոցէ: Եւ որովհետեւ ապագայ երկաթուղիներու
 ցանցը, Պուսէն մինչեւ Պարսկաստան եւ Հնդկաստան, Հայաստանի
 ընդմէջէն պիտի անցնի, ուստի եւ բոլոր եւրոպական շահերուն ա-
 լելի լաւ ծառայութիւն մը պիտի մատուցուի, եթէ հոս քաղաքա-
 կանապէս չէզոքացուած երկիր մը, այսինքն ինքնավար Հայաստան
 մը ստեղծուի, եւ որը կարելի եղածին չափ սակաւ կախում ունե-
 նայ իր դրացի մեծ պետութիւններէն:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒԻՐԴԻ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԻՍ

Վ. ՓՈՒՆՈՒՍ 1918Ի ԱՄԲԱՆ

Աշխարհիս վրայ հրեաներէն անմիջապէս յետոյ հայերն են ամենաշատ ցրուած ժողովուրդը, այս երեւոյթը սակայն համեմատաբար ուշ շրջանի մը կ'սկսի պատմութեան մէջ: Հայաստանի առաջին բաժանման ժամանակամիջոցին, Քրիստոսի 387 թուին, հայերը միատեղ էին նստած ամբողջ տարածութեան մը վրայ՝ Եփրատի, Աւրմիոյ լճի եւ Կուր գետի միջեւ, կովկասէն հարաւ: Դէպի արեւմուտք, գաղթականութեան առաջին հարուածը կը տրուի, երբ հռոմէական կայսրութիւնը իրեն կը կցէ Հայաստանի արեւմտեան մասը: Եւ 387 թուէն յետոյ հռոմէական սահմանապահ զորագունդերը տեղափոխուեցան հայկական նոր նահանգներուն մէջ: Եւ հռոմէական ընդհանուր սովորութեան համաձայն, շատ հաւանական է որ այս գունդերը գլխաւորաբար կը կազմուէին տեղական ժողովուրդէն առնուած զօրքերով: Բայց եւ այնպէս եօթներորդ դարու մէջ, արաբական աշխարհակալական առաջխաղացումի հետեւանքով, հռոմէական սահմանները ետ քաշուեցան: Եփրատի հանդիպակաց կողմի զօրագունդերը, դէպի հիւսիս-արեւմուտք ետ տարուեցան, եւ դար մը տեւող կռիւներէ եւ խառնակութիւններէ յետոյ, որու ընթացքին բոլոր հին սահմանաքարերը խախտած էին եւ տեղափոխուած, մենք կը գտնենք «հայկական զինուորական շրջանը» Եփրատի եզերքներէն առաջ տարուած Հալիսի (Գրգըլ Ըրմագ) եզերքը, այնպէս որ մօտաւորապէս ներկայի Սվազի նահանգը իր մէջ կը բովանդակէր: Զինուորական այս առաջխաղացումը բնականօրէն առաջ պիտի բերէր նաեւ բաւականաչափ յառաջխաղացում մը, կամ տարածականութիւն մը հայ ժողովուրդի: Եւ վստահաբար կարելի է ընդունիլ, թէ զօրամասերու նախնական նահանգին՝ ընկերացած էր ոչ-զինուորական ժողովուրդէն որոշ մաս մը: Այսպէսով կարելի է եօթներորդ դարը համարել՝ հիւսիս-արեւելեան Անատոլիայի քաղաքներուն հայկական գաղթականութեանց ծաղկումին սկզբնաւորութիւնը, որոնք 1915-ի ողբերգութեան մէջ այնքան դաժան նահատակիւր մը ունեցան:

Հիմայ, հռոմէական Սվազ բերդաքաղաքին, Հալիսի վրայ, եւ Եփրատի երկայնքն ի վեր՝ Մալաթիայէն մինչեւ Կարին՝ արաբական նախադիրքերու միջեւ գտնուող լեռնական շրջանը՝ կուսածաղիկ մըն էր մահմետական եւ քրիստոնեայ թագաւորութեանց միջեւ: Այս բարձրաւանդակը ութներորդ դարուն հայկական անկախ ազանդի մը Փաւլիքեան անունով, իշխանութեան տակն էր: Այս Փաւլիքեանները անսանձահարելի համայնք մըն էին: Ասոնք իրենց դաւանաբանական վարդապետութեանց պատճառով թէ հայ լուսաւորչական եկեղեցու եւ թէ օրթոտոքս պատրիարքութեան կողմէ բանադրուած էին, եւ առանց ո եւ է խտրութիւն դնելու կ'արշաւէին թէ հռոմէական եւ թէ արաբական խալիֆայութեան սահմաններէն ներս: Կեսարները անոնց դէմ ընաջնջումի քաղաքականութեան մը կը հետեւէին, եւ ներկայի քաղաքականութիւնը նախապէս անոնք կիրարկեցին, որով Փաւլիքեանները իրենց լեռնաէան ամուր դիրքերէն հանելով՝ կայսրութեան սահմաններուն հակառակ ծայրագաւառները կը տարագրուէին: Քրիստոսի 752 թուին ասոնցմէ մաս մը Թրակիոյ մէջ զետեղուեցան, ուր ապացոյցներ սկսան տալ իրենց զինուորական քաջութեանը, պուլկարներու դէմ սահմանապաշտպանութեան մէջ: 969-ին հռոմէական Յովհաննէս Չմշկիկ հայ կայսրը, ասոնցմէ ուրիշ մաս մը եւս տեղափոխեց դէպի Ֆիլիպէ: Կասկածելի է թէ ասոնց եւ ներկայ Ֆիլիպէի հայ լուսաւորչական գաղութին միջեւ ուղղակի կապ մը ըլլայ [*]: Բայց եւ այնպէս Փաւլիքեաններու քանակն ու ազդեցութիւնը պէտք է որ մեծ եղած ըլլայ, ինչպէս որ կարելի է հետեւեցնել անոնց վարդապետութեան՝ պուլկարներու եւ հարաւային սլաւներու մէջ՝ տարածումէն: Ամէն պարագայի ասոնք եղան ռահվիրաները հայերու դէպի Եւրոպա տարածումին, ինչպէս նաեւ բողոքական ուղիորդմանին: Փաւլիքեան էքսուլանթները (գաղթականներ) կը ներշնչէին հարաւ սլաւական պոպոմիները, այս վերջիններն ալ իրենց կարգին Լանկետօֆի Ալպիկենգեանները, եւ կարելի եղածին չափով Չեխերու եւ Սլովաքներու մէջ կը սփռէին Յուսական շարժման սերմերէն մաս մը:

Աւելի մեծ չափով գաղթականութիւններ ծայր տուին, տասնեւմէկերորդ դարուն, թրքական ներխուժումի հետեւանքով: 1221 թուին օրինակի համար, Վանայ Արծրունեաց Սենեքերիմ թագաւորը իր հայրենական երկիրը ձգեց հռոմէական կայսրութեան՝ փոխարէնն ստանալով ալ աւելի ապահով եղող Սեբաստիոյ իշխանութիւնը: Այս արքայական տիրապետութիւնը սակայն ընդամէնը 60

[*] Ֆիլիպէի մէջ կան Փաւլիքեաններ, որոնք պուլկարացած են ազգութեամբ եւ դաւանանքով կաթոլիկ: Ասոնց դիմագծերը, սովորութիւններն ու ընտանեկան նիստ ու կացը բացարձակ ապացոյցներ կուտան իրենց հայկական ծագումին: Դեռ այսօր ալ քաջ են եւ ըմբոստ:

տարի տեւեց, որմէ յետոյ այս ալ բշուեցաւ տարուեցաւ թրքական ծաւալող յորձանքէն:

Սերաստիոյ նահանգին ներկայ հայ գիւղերը սակայն Արծրունեաց օրէն ի վեր գոյութիւն ունին անտարակոյս: Ճիշտ միեւնոյն տարուան մէջ դարձեալ երբ Արծրունեաց իշխանութիւնը Սերաստիոյ մէջ կը ջնջուէր, Անիի Բագրատունիները երկրորդ թագաւորութիւն մը իրենց համար կը հիմնէին Կիլիկիոյ մէջ: Այս երբեմնի կիլիկեան հայ թագաւորութիւնը դեռ մինչեւ այսօր պահած է իր բոլոր այն լեռնային քաղաքներու եւ գիւղերու շղթան, որոնք Սիհունի (Սարս) եւ ձիհունի (Փիրամս) ակունքներէն մինչեւ Ալէքսանդրէտի ճոցը կը տարածուին:

Տասներեքերորդ դարու զարհուրելի ներխուժումները հայերը աւելի մեծ շրջաններով ցրուելուն պատճառ դարձան: Փոքր Հայաստանի (Կիլիկեան) յարաբերութիւնները խաչակրութեան մասնակցող իշխաններուն հետ, դէպի արեւմտեան եւրոպա, հայերուն դուռ բացաւ: Երբ Ռուբինեան հարստութիւնը վերջացաւ, անոր յաջորդեց Կիպրոսէն՝ շառաւիղ մը Լուսինեան ֆրանսական զերդաստանի, եւ 1335-ին տեղի ունեցաւ հայ լուսաւորչաէան ազգային եկեղեցիէն առաջին անջատումը ի նպատակ հոռոմէական կաթողիկէ եկեղեցիին: Պապական այս նորադասանները յատինական քրիստոնէութեամբ բնակուած երկիրներու ամէն կողմերը տարածուեցան: Հայ կաթողիկէներու ուժեղ գաղթականութիւն մը կազմուեցաւ Լէմպերկի մէջ, որ յետոյ լեհերու գրաւումով բոլորովին ձուլուեցաւ հոռոմէական կաթողիկոսութեան մէջ եւ ապագայնացաւ: Ուրիշներ Վենետիկի մէջ հաստատուեցան, մերձաւոր արեւելքի վաճառականութեան օճախը: Այստեղ հաստատուած գաղթականութիւնը, հռչակաւոր վենետիկեան Միսիթարեան միաբանութեան շնորհիւ, հայկական քաղաքակրթութեան եւ մշակոյթի աւանդները՝ կենդանի պահեց: Իրենց վանքերէն մէկը շինուած է Լիսո կղզիի դիմաց Ս. Դազար կղզեակին վրայ: Այստեղ 1565ին անոնք հիմնեցին առաջին հայ տպարանը, եւ առանց ընդմիջումի յաջորդաբար լոյս բնծայեցին հայկական հրատարակութիւններ: Ամենամեծ գործերնին եղաւ հայ լեզուի ընդարձակ եւ սքանչելի բառարանին հրատարակումը, որ տեղի ունեցաւ 1836-ին:

Այս հոռոմէական-կաթողիկէ հիւղը, մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Հայաստանի եւ արեւմտքի միջեւ եղած կապի պահպանութեան տեսակէտով: Տասներեքերորդ դարու սկիզբէն ի վեր, այս յարաբերութիւնը բողոքականական հիւղաւորումով մը ալ աւելի ամրապնդուեցաւ: 1831ին ամերիկեան միսիոններ հաստատուեցան Թուրքիոյ մէջ: Ամերիկեան միսիոնարները, թուրք կառավարութեան կողմէ արեւելուած ըլլալով մահմետականներու հետ յարաբերութեանց մէջ մտնալու, ամբողջովին նուիրուեցան քրիստոնեայ տարրերուն:

Եւ հայերը մերձաւոր արեւելքի ազգութիւններէն ամէնէն աւելի, թերեւս բացառութիւն ըլլալով պուլկարները, եռանդով փարեցան Ամերիկացիներու իրենց ի սպաս դրած ծառայութեանց: Չորս սերունդ միսիոնական գործունէութիւնը, առաջ բերաւ հայ բողոքական ուժեղ համայնք մը, թէպէտեւ միսիոնարները բնաւ երբէք նպատակ չէին դրած նորահաւատներ վաստկելու:

Անոնք դիտաւորութիւն ունէին հայ եկեղեցին արթնցնել, բայց ոչ շրջել: Անոնց դպրոցներն ու հիւանդանոցները բաց էին ամէնքի առջեւ, առանց դաւանանքի խտրութեան: Անոնց տարածուն եւ լաւ կազմակերպուած դաստիարակչական հորժը օսմանեան պետութեան մէջ, ամէն անգամ առաջնակարգութեան դրօշմը ունէր: Բացի հռչակաւոր Ռօպերթ քոլէժէն եւ Վոսիորի կանանց քոլէժէն, անոնք դպրոցներ եւ հաստատութիւններ են հիմնած նահանգային գլխաւոր քաղաքներու մէջ, փառաւոր շէնքերով եւ ամերիկացի ու հայ լաւ պատրաստուած ուսուցչական մեծ կաճառներով: Նաեւ չիշատակութեան արժանի են գերման եւ զուիցերիական բողոքականաց, ինչպէս նաեւ Յիսուսեաններու դաստիարակչական գործերը, սակայն այս վերջինները իրենց ծաւալականութեամբ չեն կրնար համեմատուիլ ամերիկեան գործին հետ եւ հայոց պատմութեան մէջ հազիւ թէ միեւնոյն դերը կարողանան խաղալ: Ամերիկան, առանց բռնադատելու, մերձաւոր Արեւելքի մէջ անհասանելի ազդեցութիւն մըն է ձեռք բերած եւ գործած: Տասներեքերորդ դարուն Ամերիկացի միսիոնարները հայերուն օգնութեան եկան, քսաներորդ դարուն ընկերում մը առաջ եկաւ, ու այս անգամ մերձաւոր Արեւելքի բնակչութիւնը հազարներով Ատլանտեան ովկիանոսն անցած՝ գնաց Ամերիկան փնտռելու: Այս շարժումին նոյնքան ուժգնօրէն կը մասնակցէին Հայերը, որբան Յոյները, Ռուսները, Սերպերը, Մօնթէնէկրէցիները եւ Սլովաքները: Եւ առանց այլեւայլի կարելի է ըսել թէ այս կրկնակ շփումը Ամերիկայի հետ՝ հայոց պատմութեան մէջ նոր գլուխ մը բացաւ:

Վերառնելով պատմական թէզը՝ կը տեսնենք որ իսկական Հայաստանի նուաճումը, նախ մօնեղիական խաներու եւ յետոյ նոր Պարսկաստանի շահերու ձեռքով, անցողական ըլլալով հանդերձ, երկու դարեր շարունակ, թէեւ քանակով քիչ, բայց եւ այնպէս ոչ նուազ կարեւոր տարածականութեամբ մը, առաջ կը բերէ դէպի Արեւելք, հայ ժողովուրդի գաղթականութիւն մը: Տասներեքերորդ դարուն ձուլիթայի (Արաքսի վրայ) գործունեայ եւ զարգացած հայութիւնը բունի կ'արտորուի դէպի պարսկական մայրաքաղաքը՝ Իսպահան, ուր այս արտորականները տպարան մը հիմնելով՝ արտօրավայրը կը վերածեն հայ քաղաքակրթութեան ու մշակոյթի կեդրոնի մը: Այս օրէն ի վեր հայ տարրը ազդակ մըն էր Պարսկաստանի քաղաքական եւ ընկերային զարգացման, եւ այս նոր կեդրո-

նէն հայ տարրը բրիտանական նուաճումներուն համընթաց կը տարածուի Հնդկաստանի մէջ:

Այսպէս հայ ժողովուրդը դարերու ընթացքին Կալկաթայէն մինչեւ Նիւ-Եօրք տարածուած է եւ ամէն մէկ օտար միջավայրի յարմարելով ցուցադրած է իր նշանակելի կենսունակութիւնը եւ ապացուցած: Օրինակի համար ամենահեռաւոր վայր մը, ինչպիսին է Քալիֆօրնիոյ Տրէզնօն, պտղաբուծութեամբ զբաղող ծաղկեալ հայ գաղութ մը կ'ապրի: Եթէ կայ մութ կողմ մը, այն ալ հայրենական հողէն հայ ազգին արմատախիլ ըլլալու վտանգն է: Կեդրոնական Ասիայէն եկամուտ գաղթական մօնկօյական եւ թուրքական ցեղերը, ամէնքն ալ հայ բնագաւառներու մէջ մշտականապէս չը տեղաւորուեցան, ասոնցմէն մաս մը շարժուեցան դէպի ետ, դէպի Ատրպատական եւ Կասպից ծովի եզերքի ծանծաղուտներու երկայնքն ի վեր, ինչպէս նաեւ Արաքսի եւ Կուրի վարի հոսանքներուն կողմերը: Ուրիշներ յառաջացան դէպի հիւսիս-արեւմուտք. հին արքայական ճամբուն երկանքով եւ բռնադատեցին միջին Անատօլիայի ժողովուրդները մահմետական կրօնին եւ թուրք լեզուին: Բարձր Հայքի մէջ հայերու դրութիւնը ոչ պակաս տկարացուցին Սելճուքեան եւ մօնկօյական անդադրում ասպատակութիւնները: Այս ներարշաւներով գիւղացիութիւնը տասանորդուեցաւ, եւ երբ նուաճողները երկիրն ասպատակած ու կրկին հեռացած կ'ըլլային, բնիկ ժողովուրդի ջարդուելով առաջ եկած բնակչութեան պարապը՝ հարաւ-արեւելքէն իրենց նախիրներով առաջացող վաչկատուն քիւրտերով կը լեցուէր...

Քրտական այս առաջացումը Հայաստանի մէջ, արդէն տասներորդ դարուն (Ք. յ.) սկսաւ: Ասոնք արդէն բաւական տարածուած էին, երբ Օսմանները 1514 թուին երկիրը իրենց կցեցին: Եւ այս օսմանեան կառավարութիւնը իր նոր հողամասերը ապահովելու մտքով՝ եկուոր քրտերուն առանձնաշնորհումներ բաշխեց եւ մեծ թիւերով հրաւիրեց՝ իր նուաճումներուն ախոյեան հանդիսացող Պարսկաստանի ագդեցիկ հողամասերէն գալ եւ իր հովանիին տակ բնակիլ: Այս ժամանակէն սկսեալ, քով քովի ապրող վաչկատուն Քիւրտերու եւ նստակեաց հայ գիւղացիութեան միջեւ, այսինքն, տիրապետող իսլամին եւ նուաճեալ կեանքին, երկրի քաղաքական եւ ընկերային յարաբերութեանց տեսակէտէն ստեղծուեցաւ դաժան ու անհաշտ կացութիւն մը: Եւ սակայն այս դրութիւնը երբէք այնքան չարաշուք բնոյթ մը չառաւ մինչեւ 1878 թուականը, երբ Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտը ձեռնարկեց զայն հնարամտօրէն շահագործելու:

Աչքէ անցնելով հայ տարրի բաժանումը օսմանեան պետութեան մէջ, ինչպէս որ զարգացած է ան չորս դարերու օսմանեան տիրապետութեան ընթացքին, այսինքն, Սելիմ Ա.-էն մինչեւ ներկայ ժամանակները, հետեւեալ պատկերը կ'ունենանք.—

Ճամբորդը, որ արեւելեան ճեպընթացով միջին Եւրոպայէն

Թուրքիա կ'անցնի, առաջին անգամ Ֆիլիպպի մէջ կը հանդիպի Հայերու, Պուլկարիոյ մէջ. իսկոյն յետոյ Ադրիանապօլսոյ՝ սահմանէն անդին առաջին օսմանեան քաղաքը: Եթէ Թրակիոյ միւս պզտիկ քաղաքներն այցելէ, ամէն տեղ պիտի գտնէ որ շատ յաճախ արհեստն ու վաճառականութիւնը հայկական ձեռքերու մէջն են: Պօլիս կը հասնի, արդէն աղաղակող կը դառնայ այս ճշմարտութիւնը՝ թէ Հայերը ամենակարեւոր տարրերէն մէկն են օսմանեան պետութեան մէջ: Անոնք հոս կը ներկայանան որպէս սեղանաւորներ, արտածողներ եւ որպէս մեծաքանակ վաճառականութեան կազմակերպիչներ: Երբ Վուսիորն անցած եւ այցելած է ասիական մասի վրայ գտնուող մօտակայ քաղաքները, այն տպաւորութիւնը կ'ըստանայ՝ թէ պետութեան մէջ հայ ժողովուրդը թիւով բնաւ ետ չի մնար թուրքականէն: Մարմարայի եզերքները բռնուած են հայկական բարգաւաճ եւ ծաղկեալ զիւղերով. անա նաեւ Իզմիտի քով Արմաշը, ուր հայ լուսաւորչական եկեղեցու մեծ աստուածաբանական ճեմարանը կը ցուցադրէ: Պարտիզակի եւ Ատաբազարի մէջ կը տեսնուին գուիցերական եւ ամերիկեան նշանաւոր հաստատութիւններ: Ատաբազարի մէջ միայն հայ բնակչութիւնը կը համրուի 25000:

Ատաբազարէն յետոյ հայ ժողովուրդը կը պակսի: Ով որ այս կէտէն անդին, անատօլիական երկաթուղով կը ճամբորդէր մինչեւ գծին վերջաւորումը, Տարուսի հիւսիսային գօտիները, այն տպաւորութիւնը կը ստանար իբր թէ անցած ըլլար գուտ թիրքական հողով մը: Հայ արհեստաւորներու, վաճառականներու եւ խանութպաններու գաղութներ կը հանդիպին գծի կարեւորագոյն կէտերու վրայ, ինչպէս Աֆիօն Գարա-Հիսարի, Էսկիշէհիլի, Գոնեսայի մէջ, բայց այդ տեղերը կը գտնուին նմանապէս հաւասար քանակութեամբ նաեւ Յոյներ, եւ թէ քաղաքներու եւ թէ գիւղերու մէջ թրքական տարրն է գերակշռողը: Բայց Տարուսը անցնելուդ պէս, հայ ժողովուրդը վերստին առաջնակարգ դիրք կ'ստանայ: Կիլիկեան դաշտին ու ծովեզերքներուն վրայ անոնք այնքան տիրական են ու բազմամարդ, որքան Վուսիորի եզերքներուն: Ատանան, Տարսոնը եւ Մերսինը իրենց հայկական եկեղեցիներովն ու դպրոցներովը հայկական քաղաքներու կերպարանքն ունէին, ինչպէս Ատաբազարն ու Իզմիտը: Եւ երբ ճամբորդը սովորական ճամբան թողնելով՝ բռնէր ու քալէր հիւսիս արեւելակողմով դէպի կիլիկեան բարձրաւանդակը, առաջին օրերուն պիտի կարծէր թէ ինքը գրեթէ բացառաբար գուտ հայկական երկրի մը մէջ կը գտնուէր ու պիտի նշմարէր, որ հայկական ժողովուրդը հոս, քան Թուրքիոյ հողին վրայ ուրիշ ոչ մէկ տեղ մինչեւ Վան, բարձրագոյն տօկոսը կը ներկայացնէր: Սակայն հայկական այս գիւղաշարքերու գօտին որքան ալ հոճ. շնակուած, շատ երկար չը տեւած կ'անցնուի: Եւ արեւելակողմն ու Միջագետքի

դաշտին եզերքն է մարդ թեւակոխած, արդէն հասած է հայկական տարածականութեան սահմաններէն մէկին: Միջազեւորի եզերքներուն վրայ կը տեսնուին դեռ հայկական համախորտմանք. ինչպէս՝ Մարաշ, Անթապ, Ռոքիա, Հայէպ եւ այլն. բայց Միջազեւորի տափաստանները կամ սիրիական անապատը ոտը կոխելուն պէտ, մարդ ինքզինքը կը գտնէ արարական աշխարհի մէջ եւ Հայերը կը թողու կռնակը: Ամէն պարագայի Իրաքի մէջ ալ կայ հայկական համախորտմանք. մասնաւորաբար Պաղտատի մէջ:

Ճամբորդը շատ Հայեր պիտի տեսնէր, եթէ անիկա Անաստիի երկաթուղային գծի վրայ եղող էսկիշէնիքէն: մէկ երկու ժամ միայն հարաւ Ատարագարէն՝ դէպի Էնկիւրի տանող արեւելեան գիծը քնարէր: Էնկիւրիի մէջ հայերը կարեւոր տարր մըն էին, եւ քանի Էնկիւրիէն դէպի արեւելք մարդ յառաջանար, այնքան ալ թուական եւ քնկերային նշանակութեան տեսակէտով կ'անէր հայ ժողովուրդը: Գրգը-Էրմարի (Հայիս) կռնակը, Կեսարիոյ գաւառին ու Սերաստիոյ նահանգին մէջ կը կազմէին քաղաքային միջին դասակարգի մեծամասնութիւնը: Քուրքիոյ մէջ հայ ազգային կեանքի ամենատեղեկեղբունները կը կազմէին հետեւեալ քաղաքները՝ Մարզուան, Ամասիա, Ձիլէ, Քորաթ, Ճապին Գարա-Հիսաք եւ Սվազը՝ ինքը, ասկէ յետոյ պզտիկ վայրեր, ինչպէս Քալաս եւ Էվլըէկ՝ Կեսարիոյ մօտիկը: Այս բոլոր շրջանին մէջ թուրք եւ հայ հաւասար հոծութեամբ կը ներկայանային, թուրքերը գիւղերուն մէջ, հայերը քաղաքներուն, թուական հաւասար համեմատութեամբ:

Սեւ ծովի եզերքին երկարութեամբ կային հայկական ուժեղ տարրեր Սամսոնի, Կիրատոնի եւ Տրնպիզոնի մէջ, թէպէտ եւ այլ ժողովրդական տարրեր, ինչպէս Լազեր, Յոյներ եւ մատամբ ալ Քուրդեր, անոնց հետ խառնուած էին: Տրնպիզոնը հին առնները յունական փերջին զազութն էր դէպի արեւելք: Այս քաղաքը դեռ միշտ վայր մըն է, որ ճամբորդը իրեն կը բաշէ, որովհետեւ անիկա է հինաւորը կարսուանի պողոտային ելակէտը, որ շեղակի կերկարի Պարսկաստանի միջով դէպի ասիական ցամաքամասը: Իրաքանցիս որ, որ այս լեռնապտույտ ճամբաներով սարերէն կ'անցնի, Կիսիշխանի, Պայպուրաի եւ Էրզրումի, նախնական իջեւաններուն մէջ միեւնոյն պատկերը կ'տանայ, ինչ որ Սերաստիոյ նահանգին մէջն է ստացած: Քուրքական գիւղացիութիւն եւ հայկական քաղաքներ, միայն հայկական անող տարր մը գիւղական քնակութեան մէջ, որ երթալով կը բարձրանայ մինչեւ իրական գերակշռութեան մը հասնող ափրապետութիւն մը հայ գիւղերու, կը մարդ հասած է արդէն Կարնոյ դաշտը: Կարնոյ կ'սկսի կարսուանի պողոտային երկրորդ մասը, որ խաչածեւեղով, հովիտ առ հովիտ, Արաքսի եւ արեւելեան եփրատի (Մուրատ-Սու) գետակներէն, դէպի արեւելք կը շարունակուի Արաքսոսի ստորտը եւ անկէ

դէպի Պաղտատի եւ Քուրքի: Այս վերջին քաղաքէն յետոյ Հայաստանի խուզարկուն պէտք է որ իր երեսը դէպի հարաւ այլեւս դարձնէ:

Այս պողոտային հարստակողմ եղող լեռները կը կազմեն եզոր բարձրաւանդակ մը անվերջանալի լեռնաշղթաներով՝ արեւելքէն արեւմուտք մինչեւ Կորիզոնը, որոնք շատ ասկի անանցանելի են, քան ծովեզերքի լեռնաշղթաները: Աչքերուդ առջեւ ցցուող լեռնապարիսպները շատ մը անուններ կը կրեն: Կարնոյ հանդիպակաց կողմը կիլիկիա Բիւրակը եւ ասելի արեւմտակողմին վրայ՝ վատահանրաւ, Տէրսիմը: Բոյանդակ լեռը կը կրէ միեւնոյն դիրքը: Սեւածեւ դէպի հիւսիս կ'իջնայ: Այս հիւսիսակողմի գաւիթափը կ'ուղղուի Արաքսի եւ Գարա-Սուի (արեւմտեան եփրատ) ջուրերով, որոնք դէպի արեւելք եւ արեւմուտք հակառակ ուղղութեամբ կը հոսին ու լիւան փեշերուն երկայնքով խորունկ եւ անընդհանրկարող ծորեր կը բանան: Ով որ այս ծորերն անցնի ու ստըն ներս թափանցէ, մէկ անգամէն քոյտոյթին տօնրքը աշխարհի մը մէջ կը դիմարկէ կը գտնուի: Քուրքիոյ արեւմտեան մասը, գոր մենք նկարագրեցինք, շատ կամ թիչ կարգաւորուած գետեզոյնի պարսկաններուն տակ կը գտնուէր, մերձաւոր Արեւելքի երկիրներէն ու եւ մէկին նման, որ Պեկրատի եւ եփրատի միջեւ կը տարածուին եւ ուր ժողովուրդները նստակեաց են ու բաց գիւղաբնակներու եւ գիւղերու մէջ կ'ապրին եւ երկրագործութեամբ կ'ընդհանրեն: Սակայն կը մարդ եփրատը կը խաչածեւեւ, երկրի մը մէջ կը մտնայ, որ անապատով ու վտանգայի է: Հոս գիւղաբնակի եւ գիւղի քնակիները կ'ապրին շարունակաբար ինքնապաշտպանութեան եւ անիրաւութեան մէջ: Երկրի տէրը վաշկատուն թափառաշրջիկն է: Մենք կը գտնուինք Քուրքերու տանմաններէն ներս: Այս անապատութեան վիճակը, իսկական Հայաստանի քրտնիրական կենսապայմաններուն կը պատկանէր, եւ հետեւանք չէր միայն երկրի քաղաքական թշուառ կացութիւններու:

Հայկական Բարձրաւանդակը իր աշխարհագրական դիրքով ու պատմութեամբ, սամմանուած էր ունենալու ուժգնորէն շեշտուած տարօրինակութիւններ եւ խիստ հակասութիւններ, քան անաստիական թերակղզին, որ արեւմուտքէն կը միանայ: Հայաստանը կը պարունակէ անձառ լեռնաշղթաներու բնորոշակ երկրամասեր, որոնց վրայի բուսականը, շատ բարակ շերտաւորում մը ունի եւ, աննպատակաւոր չեւեղի, եւ դարձեալ մէջ քնտ մէջ տափաստաններ ունի, որոնց հողը այնքան հարուստ է եւ կլիման նարտոտու որ, ինչպէս աշխարհի մէջ ուրիշ տեղեր: Գետերու խորունկ փորումները կան, ինչպէս Մուրատ-Սուն, որ մերթ լեռնամասերը եւ մերթ գաւառապարկը կարելով կ'անցնի: Կան հրաբուխներ ինչպէս Սիփանն ու Նէկրութը, եւ ձգվածակներ ինչպէս Վանայ ծովի աւազանը: Եստիական ժամանակներէն այս երկիրը աշխարհագրականօրէն բաժնուած էր խաչ-

նարածներու եւ երկրագործներու, համեմատաբար հոծ նստակեաց դաշտային բնակչութեան եւ ցրուած թափառական լեռնական ցեղերու միջեւ, մէկ կողմին վրայ քաղաքակրթութիւն եւ յառաջդիմութիւն, միւսին՝ յետադէմ բարբարոսութիւն: Քուրտերն ու Հայերը ոչ միայն այլազան ազգութիւններ են, անոնք տնտեսապէս ալ իրարու հակադիր ժողովրդական տարրեր են, ու այս հակասութիւնն արդէն գոյութիւն ունէր՝ նախքան քրդական ներխուժումը: Վաչկատուն ցեղերէն շատերը, որոնք այսօր հայկական բարձրաւանդակի վրայ կը տարածուին, Քուրդեր կը նկատուին, սակայն միայն անունով են Քուրտեր: Տերսիմի շրջանին մէջ օրինակի համար, որ թերակղզիին գրեթէ մաս կը կազմէ եւ որ կազմուած է՝ Եփրատի աբելեան ճիւղով, Գարա-Սուով եւ Մուրատ-Սուով. Բիւրտերը ուժեղ կերպով գերազանցուած են Չազաներով, որոնց լեզուն, որքան որ աւսումնասիրուած է, առնուազն նոյնքան նմանութիւն ունի հայերէնի, որքան քրտերէնի հետ: Ասոնց նախնական հեթանոսութիւնը, որքան ալ որ քիչ մը քրիստոնէութեամբ գունաւորուած ըլլայ, մինչեւ ներկայ օրս ոչ մէկ ամենաչնչին երեւոյթն ունի իսլամութեան: Վաչկատուն Բիւրտերն ալ լոկ մակերեւութապէս են մահմետականացած: Այս Չազաները ըստ հաւանականութեան տարր մը կը ներկայացնեն, որ սկիզբէն ի վեր գոյութիւն են ունեցեր երկրին մէջ, եւ միջնադարեան ու հին Հայաստանին սպառնացած են նոյնպէս, ինչպէս ներկայիս կ'սպառնան թէ հայ քաղաքացիներու եւ թէ զիւղացիներու, պակաս չը թողնելով իրենց կարգին նաեւ օսմանեան տեղական իշխանութիւնները:

1915-ի մեծ աղէտին Եփրատի յետակողմի այս շրջանը, իրարու խառնուած ժողովուրդներու եւ ընկերային կեանքի բազմազան ձեւերու զանձատուն մըն էր: Ասոր հիւսիս-արեւմտեան մարտկոցը Տերսիմն է. ոչ ոքի պատկանող հողամաս մը, խորունկ ձորերով եւ նեղ եզրադաշտերով, դէպի հիւսիս բարձրանալով, դէպի ապաստարանները լերան, որ սեպածեւ՝ արեւելեան Եփրատի ձորերն ի վար կը կախուի: Տերսիմի մէջ բազմաթիւ զազա եւ քիւրտ աշիրէթներ կ'ապրին, որոնք հովիւներու եւ աւազակներու կենցաղը կը վարդն, անհասանելի մնալով օսմանեան իշխանութեան բազուկներուն: Այն ճամբորդները, որոնք Կարինէն դէպի հարաւակողմ կ'անցնին, լաւ կ'ընեն, Տերսիմը իրենց աչին ունենալով՝ մեծ աղեղով մը շուրջանակի դառնալ: Արաքսի գետակունքներուն եւ Խնուսի դաշտին քովէն, կարելի է լեռնաթերակղզիին պարանոցէն անցնիլ: Այս ճամբով մարդ կը հասնի Մուրատ-Սուին եւ անոր ընթացքով՝ Մալազկերտի, Պուլանքի եւ Մշոյ արզաւանդ տափաստանները: Հոս վերստին մարդ ինքզինքը կը գտնայ—գոնէ այդպէս էր չորս տարի առաջ—խաղաղ, գրեթէ քաղաքակրթուած շրջանակի մը մէջ, հոծ բնակչութեամբ զաւառական քաղաքներ՝ երկրագործութեամբ զբաղող զիւղերու գո-

տիով մը եւ զիւղական բնակչութիւն մը, որ աւելի միածոյ հայութիւն էր, քան Կարնոյ դաշտի բնակչութիւնը: Մշոյ դաշտը բոլոր բարձր լեռներէն անցնալ ճամբաներուն քառուղային կէտն է: Եթէ մարդ ասոր հարաւ-արեւելեան կիւնէն հրաբխային Նէմրութի հարաւային բազուկներուն վրայ ելնէ, յանկարծակի ինքզինքը կը գտնայ քնդարձակածաւալ Վանայ ծովի աւազանի ելքին շուրջը, ու այստեղէն կրնայ լերան ճամբայով մը, որ կ'երկարի անոր սեպածեւ եզերքին երկայնքն ի վեր, Վանայ ծովի հարաւ-արեւելեան անկիւնը, Հայոց-Չորի բաց հովիտը հասնիլ: Հոս լերան թիկունք մը խաչածեւելով՝ որսու զառիվայրին վրայ Արտամիտ գեղեցիկ զիւղը կը հանգչի, մարդ բոնի մը ժամէն արդէն Վան քաղաքը կը մտնայ:

Վանը 1915-ի ապրիլէն առաջ բազմամարդ եւ քաղաքակրթուած գլխաւոր քաղաքն էր նահանգին, իր ծովու վրայի միջնաբերդի նկարչազեղ ժայռերով եւ բաց պարտէզաւոր արուարձաններով, որոնք արեւելակողմին վրայով դէպի դաշտը կը տարածուին: Վան քաղաքը իր մեծ դաշտովը, որ ծովի արեւելեան եւ հիւսիս-արեւելքէն եզերքները կը պարփակէ, իսկական իմաստով հայկական էր, քան օսմանեան պետութեան որ Նէ է մէկ ուրիշ շրջանը: Վան նահանգին մէջ (Հեքքեարիի գաւառը բաց ձողելով) Հայերը գերակշիռ են, ոչ միայն իւրաքանչիւր ցեղական տարրեր առածին առանձին առած, այլ անոնք կը կազմէին բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը: Այս Վանայ հայերը վճռական մասնակցութիւն մը ունեցան 1915-ի դէպքերուն մէջ: Վանը, հայ բնակչութեան գլխաւոր հեղրոնատեղին ըլլալով՝ իսկոյն անոր օրինակին հետեւեցաւ շրջանի հայութիւնն ալ: Վանէն հարաւ-արեւելք Չապի վերին հովիտը եւ Ուրմիոյ լեին լեռնադաշտը քրիստոնեայ Ասորիներով ու մահմետական Բիւրտերով էր բնակուած՝ մինչեւ որ Ասորիներն եւս հայերու ճակատագրին ենթարկուեցան:

Մեր թափառումը լիակատար դարձնելու համար, մենք պէտք ենք վերադառնալ կրկին եւ Վանայ ծովու հիւսիսային եզերքէն շրջան մը ընել, մինչեւ որ անգամ մըն ալ հասնինք Մշոյ դաշտը: Մշոյ դաշտը հարաւէն եւ հարաւ-արեւմտակողմէն ուրիշ լեռնապարիսպներով է պատնէշուած, որ հայկական բարձրաւանդակի հարաւային եզերքը կը կազմէ եւ ճիշտ միեւնոյն կազմութիւնը կը կրկնէ, ինչ որ ճամբորդը կը նշմարէր, երբ հիւսիսակողմէն Կարնոյնէ, ինչ որ ճամբորդը կը մտնէր: Այս հարաւային լեռնադաշտը թողած՝ լեռներուն մէջ կը մտնէր: Այս հարաւային լեռնապարիսպն ալ սեպածեւ դէպի հիւսիս կ'իջնայ, նախ Մշոյ դաշտին եւ յետոյ շարունակելով արեւմտակողմ՝ Մուրատ-Սուի հովտին մէջ, որուն նաեւ իր ամբողջ ճամբուն վրայ մինչեւ միացումը Գարա-Սուի հետ, Խարբերդի ձորն ի վեր, որպէս խրամատ մը կ'ընկերանայ: Ինչպէս որ հիւսիսակողմի լեռնապարիսպը, այնպէս ալ հարաւակողմինը՝ կը յառաջանայ լեռնազանգուածներու բախողով (լարիւրինդոս)

և խառնաշփոթ ծործորներով, որ աստիճանաբար Տիգրանակերտի դաշտին վրայ կը հանգչին: Այս հարաւային բարձրաւանդակը Սասունն է, բնագրական զուգապատկերը Տերսիսի բարձրաւանդակին, եւ անոր պէս շաղապատանարանն էր կիսանկախ լեռնական ցեղերու: Միջոցեւ տերսիսցիները հեթանոսական Զարաներ եւ մանմտական Քիւրաներ են, որոնք յարատեւ թշնամանքով կապրէին իրենց դրացի Լաչերուն նեւ: Սասունցիները Լաչեր էին եւ սերտ յարաբերութեան մէջ կը գտնուէին իրենց ազգակիցներուն՝ Մուրաւ-Սուի, Մշոյ Դաշտի եւ Պուլանքի Լաչերուն նեւ:

Սասունը Թուրքիոյ հայկական համայնքներէն ամենածեղաբոյրն էր: Ասիկա տեսակ մը դաշնակցութիւն էր մտաւորապէս բառատուն լեռնական գիւղերու, որոնք Պիթիսի եւ Տիարպէքիի սամանեան իշխանութիւններէն իրապէս անկախ կապրէին, ինչպէս նաև բազարաբ կը դիմադրէին զիյննք շրջապատող նոյնպէս անկախ քրտական ցեղերու ոսնծգութիւններուն: Ասոնք բարեկեցիկ խաշնատէրեր էին եւ ժրագան մշակէի իրենց լեռնազաւառին, կատարելագոյն օրինակ մը անտեսական զարգացման մարզային շրջանին, որ դրսէն ոչ մէկ բանի պէտք ունէր եւ նոյնիսկ իրենց վառօդը իրենք կը պատրաստէին: Սասնոյ Լաչերը կը գտնուէին բնկերալին միեւնոյն գիծակին մէջ, ինչպէս սկոտական լեռնաբնակները 1745 թուին: Վանայ, Սվազի եւ Պօրսոյ Լաչերը բնդհակառակը ժողովորդ մըն էին քանակորոյ դարի, որոնք կը գործէին այն եղանակով եւ կը վարէին մտաւորապէս այն կեանքը, ինչպէս Վիլնիայի, Լծնտոնի եւ Եիւ-Եօրքի մէջի վանառականներն ու գործի մարդիկը:

Յանդուզն համբողջները միայն, որոնք Մուշէն Տիգրանակերտի համբան կը բռնէին, Սասուն կը բարձրանային: Յանախակի գործածուող համբան այն երկար շախիղ է, որ դաշտի հարաւարեւելակողմի մերջաւորութենէն լերան վրայով Վանայ ծովի հարաւարեւմտակողմի անկիւնը կ'առաջնորդէ: Նորշէնէն, Դաշտի ամենափերջին գիւղէն, արաւեանի վրայով դիւրին հանքայ մը, համբողջ անակնկալօրէն կը բերէ Պիթիսի, կարեւոր քաղաքը, որ լեռնաթիկունքի մը ստորտը, ջրաբաժանումէն անմիջականօրէն հարաւակողմին վրայ կ'իյնայ: Պիթիսը նահանգի մը գլխաւոր քաղաքն է, եւ 1915-ի յունիսին, ճշխակ զէջի այս քաղաքը նահանգիէն առաջ, բնակչութեան մէջ կար կարեւոր հայ տարր մը: Պիթիսը նոյնպէս տանանաշրջան մըն էր հայկական եղանակին: Քաղաքի չորս կողմէն նոսող ջրերը, դէպի հարաւ տանանքերով կը դիմեն դէպի Տիգրիս գետը: Այս ջրերուն համեմատ կ'ընթանայ զինուորական պողոտան դէպի վար՝ դաշտապայրերը, որոնք բնակուած են եակորիսեան Սիւրաւցիներու, Արարներու, Թիւրքերու եւ Քիւրտերու խաժամած ազգաբնակչութեամբ մը: Եթէ, 1915-ի յունիսէն առաջ, մէկը Տիգրիսի հոսանքն ի վար մինչեւ Տիգրանակերտ նետուէր, այս համբուն վրայ

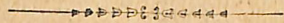
պիտի գտնէր հայկական բանի մը գիւղեր: Տիգրանակերտի մէջ իսկ, որ կարեւոր քաղաք մըն է, հայկական պզտիկ գաղութ մը կար, Միջագետքի դաշտի եզերքի՝ հայկական առաջացած գիրքերու շղթային մէջ՝ թող օղակ մը: Սակայն Տիգրանակերտը կ'իյնայ արքունի պողոտային վրայ, որու վրայով անմիջապէս ժամանակներէ ի վեր մարդիկ Պաղտատէն, Վոսիտի եւ Եգէականի ծովեզերքներն են եկած: Այս զինուորական պողոտան հիւսիս-արեւմտեան ուղղութեամբ կ'անցնի Արգանայի եւ Արգանա-Մատէնի վրայով, կը բարձրանայ կ'անցնի Արգանայի եւ Արգանա Սուի ծորով հայկական բարձրաւանդակի գառիթախին վրայ, կը շփուի ջրաբաժանման կէտին վրայ Կէօլիկ լճին եւ նորէն կ'երկարի դէպի հիւսիս-արեւմուտք, նարբերդի վրայով վար կ'իջնայ Մուրաւ-Սուի հոսանքին: 1915ի ամբան ամիսներուն հայ տարագիրներու շատ մը կարտանները, այս համբուն հակառակ ուղղութեամբը բշտեցան իրենց նայրենական բարձրաւանդակէն, իրենց համար օտար կլիմայով արարական անապատներուն մէջ:

Ասով վերջացած կարելի է համարել մեր համբողջութիւնը, Թուրքիոյ հայկական շրջաններու միջով, եւ կրնանք մտքով նարբերդէն Մարաթիոյ եւ Մվազի վրայով ու շարունակելով վերստին մեր ելակէտը դառնալ:

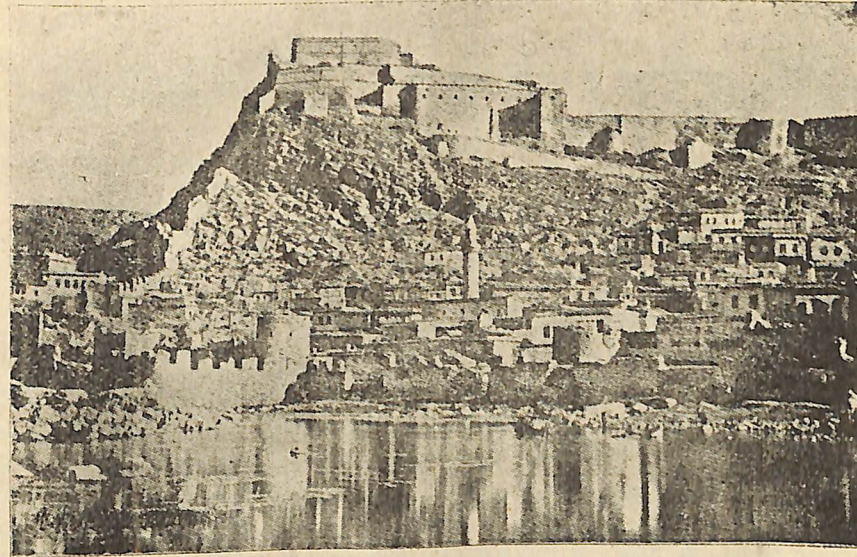
Այս քիչ մը մանրամասն նկարագրութիւնը իր նպատակին հասած է, կըր նկատի ունենանք որ, ասով սամանեան պետութեան մէջ հայ ազգի արտակարգ կենսունակութիւնն ու բազմակողմանիութիւնը է, որ կը ցուցադրուի եւ այն ալ այն ժամանակամիջոցին, կըր իր քննաշնորհ մը ծրագրուեցաւ ու գործադրուեցաւ: Առաջ ալ, կառավարութիւնը իր նպատակներուն համար շատ չնչին օգտակարութիւն մըն է ունեցած: Այ մէկ ժամանակ անհկա ընկերային եւ անտեսական զարգացմանը ինքնարեւարաբ զարկ է տուած: Աւելի շուտ ան ընկիտերու եւ օտարներու ամէն ձեռնարկներուն համար անխնայակ մըն է եղած:

Բայց եւ այնպէս այս ապականեալ հանիճի պատանքին տակ, զանազան ծիւղեր էին բողբոջած նոր կեանքի մը համար: Հոն միշտ, ուր առիթը ներկայացաւ, կըր կառավարութիւնը շարգիւնց, Լաչերը անխնայ յատազոյնութիւններ բրին երկրի լաւագոյն զարգացման ու քաղաքակրթութեան ուղղութեամբ: Իրենց անարգաւանդ բարձրաւանդակներուն եւ մեկուսացած Վաշտապայրերուն վրայ, խաշնաւանդակներուն ու հողագործական մշակոյթը հասցուցին բարգաւաճ զարգացման: Իրենց զարդոցներուն մէջ մտաւոր զարգացումն ու դաստիարակութիւնը խորացուցին եւ ընդարձակեցին: Նահանգներու մէջ տեղական հարտաբարտեստի հիմքը դրին, ինչպէս օրինակ՝ Սերաստիան: Տրապիզոնի, Ատանայի, Պօրսոյ եւ Իզմիրի մէջ սեղանաւորութիւնը, նաւարկութիւնն ու վանառականութիւնը զարգացուցին: Ասոնք էին դարձեալ, որ օսմ. պետութեան կորուցը բոցալաւեցին, եւ

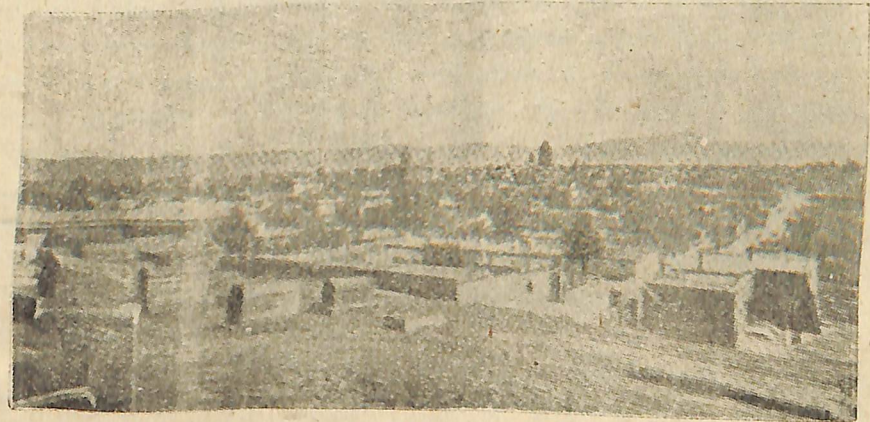
ամէն որ, ով մերձաւոր Արեւելքի պատմութեանը ծանօթ է, պիտի համեմատէր Հայերու խոստմնալից զարգացումը, Յոյներուն հետ, ինչպէս որ անոնք դար մը առաջ էին: Յակայն այս բոլոր յոյսերը պէտք է թաղել, որովհետեւ այն բովանդակ շրջանին մէջ, ուր մենք թափառեցանք, բացառեալ Պոլսէն, այլեւս հայ չըկայ: Մէկուկէս միլիոն աշխատասէր զիւղացիներէն, արհեստաւորներէն եւ արուեստագէտներէն կը մնան միայն քանի մը հազարներ, տասը հազարներ, որոնք կամայ ակամայ իսլամութիւնն են ընդունած: Ինչ որ ժողովուրդէն դեռ մնացած է, արաբական անապատին եզերքները կը յածի:

ԾԱՆՅԹ.— Այս յուսահատ վերջաբանը սրամաքանական է, որովհետեւ յօգուածի գրուած պահուն, պատեւազմը դեռ կը շարունակուէր, եւ սակաւին բիւրս ու վայրագ ուժը յաղթական եւ իրաւունքին վրայ:

Կ Ա Ր Ս Ի Բ Ե Ր Դ Ս Բ Ա Ղ Ա Բ

Ա Լ Է Բ Ս Ա Ն Դ Ր Ա Պ Օ Լ Բ Ա Ղ Ա Բ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

Լ Է Փ Ս Ի Ո Ւ Ս

Պատկերացնելու համար թէ ինչ տնտեսական հետեւանքներ ունեցաւ Հայ ժողովուրդի տարագրումը, պէտք է նախապէս պարզաբանել թէ Հայ տարրը քանի՞ տոկոսը կը կազմէր այն վիլայէթներու բնակչութեան, որոնք գլխաւորաբար ենթարկուեցան մեծ աղէտին: Հայկական բնագաւառներուն մէջ, այսինքն, արեւելեան նահանգներուն եւ Կիլիկիոյ մէջ, Հայ բնակչութիւնը կը կազմէր բնդհանուր ազգաբնակչութեան աւելի քան 25 առ հարիւրը, արեւմտեան Փոքր Ասիոյ, Պրուսայի եւ Իզմիտի շրջաններուն մէջ 10 առ հարիւր, եւ Պոլսոյ մէջ 15 առ հարիւրը: Դուրս հանելով արեւելեան նահանգներուն շրջապատը տարածուող զուտ քրտական շրջանները, ինչպէս նաեւ զեղջելով Տրապիզոնի նահանգը, ուր Յոյները Հայերէն ստուարաթիւ են, կ'ունենանք իսկական Հայաստանը (որպէս պատմական եւ ազգագրական զաղափար) արձանագրած: Այս հայկական բարձրաւանդակի հողամասին վրայ Հայերը կ'որ հաշուով կը ներկայացնէին բնակչութեան 39 առ հարիւրը: Եթէ այս թուին վրայ գումարենք Ասորական քրիստոնեաներն ալ՝ (նեստորականներն ու հայտնացիները) 4.6 առ հարիւր, այն ատեն այս շրջաններուն մէջ քրիստոնեայ բնակչութիւնը կը կազմէր ոչ պակաս քան 43.6 առ հարիւրը բովանդակ ազգաբնակչութեան: Հայկական եւ Ասորական բնաջրջուած տարրերու տնտեսական արժէքի մասին վեհա արձակելու միջոցին, պէտք է նկատի ունենալ, որ թուրքերը այս շրջաններուն մէջ, միասին հաշուելով նաեւ նուազ քաղաքակրթուած թիւրքմէնները, բնդհանուր ազգաբնակչութեան 25 առ հարիւրը միայն կը կազմէին: Իսկ մնացածը խառնուրդ մըն է Գուրդերու, Գրգըլպաշներու, Լազերու, Չէրքէզներու, Եէզիտներու, եւ ըն. բացարձակ անքաղաքակիրթ ժողովրդական տարրեր:

Հայ սարի բնաջրջուածը կը եղանակէ ոչ միայն նուազուած Անասորի բնակչութեան 10-25 առ հարիւր, այլ նաեւ քան մը, որ շատ ծանր կը կշռէ, արսափումը փաղափարքօրէն ամենաբանկազին եւ ճեղքապիս ամենագարգացած սարիին:

Այն կարծիքները, զորս զերման մամուլը կազմել տուած է

Հայերու նկարագրին եւ անոնց թիւրքիոյ մէջ ունեցած նշանակու-
թեան մասին, պարզապէս տգէտներու կողմէ է ներշնչուած: Ենդե-
ու կրակ առած մը, որ 22 տարիներէ ի վեր գերման օրաթերթերուն
մէջ կը շրջի, եւ զոր նոյնիսկ զարգացածներն ալ չեն անգօսներ կապ-
կելը, առ հասարակ կը կազմէ անոնց բովանդակի հիմնական ծանօ-
թութիւնը Հայերու մասին: Արեւելքի մէջ այս առածը կ'արտաբեր-
ուի, երբ անպատուել ուզեն հրեայ մը, յոյն մը, հայ մը: Ինքովնետե
Յոյները, Հայերը եւ Հրեաներն են, որ կը մասնակցին վաճառական-
ական արտածումին եւ ներածումին: Մինչդեռ թուրքը մանրավա-
ճառութենէ անդին երբէք է կրցած անցնիլ եւ ասկէ գառ (պաշ-
տօնէութիւնը բացառեալ) մնացածը կազմած է զիւղացիութիւնը:
Երբ իրերու այս վիճակը քաղաքակրթա-պատմական անսակէտով
նկատի ունենանք, կը տեսնենք որ թուրքին հակադրանքը հային,
յոյնին եւ հրեային դէմ ուրիշ շարժանք չունի (կրօնականը մէկը ի
թողած), եթէ ոչ այն բնական հակադրութիւնը, որ կայ բնական եւ
դրամական տնտեսութեան, նախնական հողագործական մշակոյթի
եւ երկրի սկզբնառած ճարտարարուեստական քայլերու միջեւ: Երբ
1909ին Կիլիկիոյ մէջ առանց պատճառի եւ անմտաբար 20,000 Հա-
յեր, երիտասարդ թուրքերու զօրագունդերու մասնակցութեամբ կո-
տորուեցան, ամենէն առաջին գործը, զոր թուրք զիւղացիները ան-
սան, այն էր, որ հարիւրէ աւելի ցորեն ծեծելու մեքենաներէն մեծ
մասը եւ բոլոր շագանակները փճացուցին, զոր հայ զիւղացիները
եւրոպայէն բերել տուած՝ կիլիկիան դաշտի հողագործութեանը կը
ծառայեցնէին:

Թղթակիցներ, որոնք Հայերը — «խարեբաններ եւ գողեր» կը
ներկայացնեն (զարծնայ միեւնոյններն են, որ Սեբազ ազգը բնորոշե-
լու համար կը զործածեն «ոչխարի գող» դարձուածքը), ուրիշ բան
մը չեն ապացուցաներ ատով, բան իրենց տգիտութիւնն ու ուղեղի
անմշակութիւնը: Թիւրքիոյ Հայ ժողովուրդը կը բաղկանար 80 առ
հարիւր հողագործներէ, քաղաքային բնակչութիւնը, միմիայն վաճա-
ռականութեամբ բնուէ իզեր զբաղած, այլ նաեւ նոյնրան ստար
թիւով ներկայացուցած է արհեստարարութիւնն ու բոլոր ազատ կո-
չումները:

Թուրքերը իրենք ալ անկեղծօրէն կը խոստովանին՝ թէ իրենց
ժողովուրդը վաճառականութեան համար տաղանդ չունի: Երբ ստոր
հակառակ եւրոպական բնագոյտներ կը կարծեն՝ թէ թուրքը վա-
ճառականական ասպարէզի վրայ ոչ մէկ արժէք կը ներկայացնէ,
միմիայն անոր համար է որ «ճարտար ու նենգամիտ» Հայերուն,
Յոյներուն եւ Հրեաներուն հետ չի կրնար մրցիլ, եւ որ այդ «բարե-
համբոյր թուրքերը» կը զոջան թէ դարերէ ի վեր թող տուած են —
«քրիստոնեաներէ, ու Հրեաներէ գլուխուն ուտել» — չիրախ մարդ
կը շուարի թէ այս տիրոյ՝ փաշա ու պէյ ժողովուրդին իմացակա-
նութեան որպէսի վիտյական մը կարելի է տալ:

Նոյնիսկ կրօնքը չէ կարելի պատասխանատու բռնել թուրքե-
րու վաճառականութեան մէջ ունեցած ապիկարութեան համար:
Որովհետեւ Պարսիկներն ու Արաբները կը տեսնանք՝ թէ ինչպէս
Հայերու եւ Յոյներու դէմ կը մրցին, եւ որր արդէն ապացուց է ա-
նոնց գործէ հանկարգութեան: Ու եթէ առանց լեզուագիտութեան
պակասի արգելքները չըլլան, բացարձակ բնութեան կն մրցակցու-
թեան: Այն կարծիքը թէ, Թիւրքիոյ մէջ քրիստոնեաներու ջարդերը,
յար եւ նման են միջնադարեան հրէական հալածանքին, եւ հետե-
ւաբար ժողովրդային կրքի պռթկումի արդիւնք, եւ գերագրգիւ-
կատուանք մը ուղղուած կեղերողներու դէմ, իրականութեան մէջ
զուրկ է ամենայնչին հիմքէ: Թուրքիոյ մէջ ջարդերը կը կազմակեր-
պուին՝ կառավարութեան ձեռքով, եւ ուրիշ ոչ ոքէ:

Աւելի պատշաճ կրնայ ըլլալ այն մտածումը, թէ ջարդերով
քրիստոնեական վաճառականութիւնը ջնջելով, կառավարութիւնը կը
խորժի օգնած ըլլալ թուրք վաճառականութեան:

Պարսեանեան պատերազմի ընթացքին, երիտասարդ թուրքերու
կօմիտի անդամներէն, կառավարական պաշտպանութեամբ փոր-
ձուեցան՝ պոչօղով փրսակ յունական եւ հայկական վաճառակա-
նութիւնը: Ընկերութիւններ կազմուեցան, որոնք նպատակ ունէին
զիւղացի յանախորդութիւնը, որ իր գնումները յոյն եւ հայ վաճա-
ռատուներէ կ'ընէր, իրենց բաշել ու համոզելով եւ սպառնալով զա-
նոնք իրենց մինչ այսօրուան հայթայթիչներէն անջատել: Գիւղացի-
ները, որոնք քաղաքները կ'երթային, կը ձերբակալուէին եւ շիտակ
թուրք վաճառատուները կը քշուէին, այնտեղ բնելու համար իրենց
ստուտորը: Ասկայն ձեռք չը ձգեցին ինչ որ կը ցանկային, եւ այն
սպրանները, զոր կրցան վաճառքի հանել, չափազանց սուղ գնե-
րով ձեռք բերին: Գիւղացիները կը դիմէին իրենց հինաւուրց հայ-
թայթիչներուն եւ իրենց նեղ կացութիւնը անոնց ողբալով՝ խորհուրդ
կը խնդրէին, որով հնարաւոր դառնար իրենց հաւատակիցներուն
ձեռքէն ազատուիլ: Ասոնք չափազանց ուրախ էին, երբ պոչօղի
ժամանակամիջոցը վերջ գտաւ եւ իրենք վերադին գնումները կրնա-
յին անխանգար կատարել Հայերէն եւ Յոյներէն, որոնք շատ լաւ կը
վերսրերուէին եւ ծախած ապրանքին ալ պահանջուած գնին ար-
ժէքն ունէին:

Գերմանիոյ մէջ ալ վաճառականներու կարելի է հանդիպել,
որոնք այն կարծիքն ունին՝ թէ աւելի լաւ պիտի ըլլար, փոխանակ
հայ կամ յոյն վաճառատուներու, Թուրքերու հետ յարաբերուիլ:
Միայն թէ, գոյութիւն ունին անոնք: Շատ մը վաճառականներ այն
կարծիքն ունին՝ թէ իրենք թուրք վաճառատուներու հետ յարաբե-
րութեան մէջ են, եւ բոլորովին կ'անգիտանան՝ թէ իրենք իսկապէս
եւ բացառաբար միայն Թուրքիոյ հայ, յոյն եւ հրեայ ֆիրմաներու
հետ է որ գործ ունին: Այս թիւրքիմացութիւնը անկէ կը բղխի, որ

անոնք ամէն մէկ ֆէս ծածկող՝ թուրք կ'ընդունին: Հայ տարրի բնա-
ջնջումով, ասոնց ունեցած կորուստները աչքերնին զոյգ բանալ պիտի
տան եւ այն ատեն պիտի ըմբռնեն հայ վաճառականութեան նշա-
նակութիւնը:

Մինչ Անգլիան իր Թիւրքիոյ յանախորդներուն ծախած ապ-
րանքներուն համեմատաբար կարճ պայմանաժամերով վարկեր միայն
կու տայ, ասդին զերման եւ աւստրիական վաճառականութիւնը
Թիւրքիոյ հետ, մասնակի վաճառքներ բացառութիւն ըլլալով, կը
ներկայացնէ տեսակ մը փարկի առուստը, որ վերջին տասնամեա-
կին տարուէ տարի անող ծաւալում է գտած: Այս գործառնութեանց
մէջ առաջին զօին վրայ էին հայ ֆիրմաները, ասոնցմէ յետոյ կու
գալին յունականն ու հրէականները, որոնք մեր դրամատուներու
միջնորդութեամբ կը գործակցէին մեր առաջնակարգ արտածումի
ֆիրմաներու հետ: Արդէն այս վարկային գործառնութեանց ծախ-
յականութիւնը կ'ապացուցանէ՝ թէ հայ, յոյն եւ հրեայ ֆիրմաները
ինչ ընդարձակ աստիճանի վրայ կը վայելէին մեր վաճառականա-
կան աշխարհի փտտանութիւնը: Առանց նկատի ունենալոտ այն փաս-
տը, թէ այս ֆիրմաները իրենց կողմէն ապրանքները միջին հաշուով
6-9 ամսուան վճարումի պայմանաժամով ծախելով՝ ու հագիւ թէ
տարիէ մը առաջ դրամը գանձելով հանդերձ, աննշան բացառու-
թեամբ մը իրենց զերմանական պարտատէրերուն վճարած են:

Այս ներածման վաճառականութեան հիմունքը կազմող վար-
կային դրութեան հետեւանքը այն կ'ըլլայ, որ թուրք սպառողներն
ու մանրավաճառները, ներածող ֆիրմաներուն շարունակաբար մեծա-
մեծ գումարներ կը պարտին, այնպէս որ Հայը, ինչպէս նաեւ Յոյնն
ու Հրէան թուրքերու մշտական պարտատէրերն են: Իսկ թուրքը իր
այս բնականօրէն պարտականի դրութիւնը կ'ընդունի որպէս կախ-
եալ վիճակ մը (որովհետեւ ան կը մոռնայ թէ պարտական մնացած
դրամի փոխարէն ապրանքներ է քաշած) եւ շարանախանձօրէն կը
խորհի բնաջնջել քիստոնէական եւ հրէական վաճառականութիւնը,
որով թէ ինքը կ'ազատի իր պարտքերը վճարելէ եւ թէ տնտեսապէս
ալ աւելի նպաստաւոր կացութեան մը տէր կը դառնայ: Այս թիւր
հասկացողութիւնը հովանաւորող քաղաքականութեան մը հետեւանք-
ները ոչ միայն հայ վաճառականը կը կրէ, որ ասպարէզէ անհետա-
ցուած է, այլ նաեւ զերման եւ աւստրիացի գործարանատէրը, ար-
տածողը եւ մասնակցող դրամատուները:

Մեր աչքին առջեւ ունինք միայն մէկ հատ պոլսական նե-
րածումի ֆիրմայի յանախորդներուն ցանկը, որը ընդհանրապէս իր
ապրանքները բերել է տուած Գերմանիայէն եւ Աւստրիայէն: Այս
ֆիրմայի անյուսալի ապառիկները ներկայիս կը հաշուուին 13,922
●սմ. հնչուն ոսկի (մօտ 280,000 մարք): Այս գումարը բաժնուած է
ներքին՝ գաւառական 42 զանազան քաղաքներու մէջ գտնուող 378

առեւտրականներու վրայ: Այս անյուսալի ապառիկները Հայերու
տարագրումի պատճառով անգանձելի են: Այս 378 յանախորդները
ամէնքն ալ իրենց պաշտօնեաներով, ապրանքներով եւ արժեթղթե-
րով երկրի երեսէն անյայտացած են: Եթէ ասոնց մէջէն դեռ ապ-
րողներ ալ գտնուէին՝ ասոնք ալ արաբական անապատի եզերքները,
որպէս մուրացիկներ կը թափառին: Չանազան քաղաքներու մէջ
տարագիրներու ստացուածքի հաշուեյարդարի համար կառավարու-
թեան կողմէ ղրկուած յանձնախումբերը մէկ նպատակ միայն կը հե-
տապնդեն, որ է, Հայ ժողովուրդի սեփականագրկումը առերեւոյթ
իրաւական կարգերով քողարկել:

Գերման վաճառքի Թիւրքիայ ներմուծումը գլխաւորաբար Հա-
յերու ձեռքն էր: Յոյները աւելի արտածմամբ էին զբաղած քան նե-
րածումով:

Ճարտարարուեստի բոլոր առարկաները արտասահմանէն է որ
Թիւրքիայ կը ներմուծուին: Այո՛, մինչեւ իսկ ֆէսը, որ շատ կարե-
ւոր եւ գրեթէ կրօնական զգացումով մաս մը կը կազմէ թրքական
ազգային տարագին, Աւստրիոյ եւ երկու տարիէ ի վեր ալ Գերմա-
նիոյ մէջ կը պատրաստուին: Թէպէտեւ Պոլսոյ մէջ 30 տարիներէ
ի վեր ֆէսի գործարան մը գոյութիւն ունի, որը սակայն մինչեւ այս
օրս դեռ չէ սորված, մրցելու ընդունակ ապրանք մը հանել: Իրագեկ
ազգերէ Թիւրքիոյ ներմուծման վաճառականութեան վիճակի մասին
հետեւեալը կը տեղեկացուի.

— «Հետեւեալներն են ներմուծման գլխաւոր վաճառքները.
բամբակեայ եւ բրդեայ ասուխներ, բամբակեայ դերձաններ, հիւս-
ուածքներ, նորածնութեանց առարկաներ եւ ամէն տեսակի զգես-
տեղինաց ապրանքներ: «Տեսէք», — կ'ըսէր թուրք մը, «ամէն ինչ
որ ես կը կրեմ, բացի մօրուքէս, ֆրէնկիստանէն (Եւրոպա) կուգայ:
Եթէ այս ֆրէնկները (եւրոպացիք) չըլլային, մենք ստիպուած պիտի
ըլլայինք, Աղամ-Եւլայի ժամանակուան պէս մօրէ մերկ չըջիլ»: Մե-
քենաները կը ներմուծուին Գերմանիայէն, Անգլիայէն եւ Ամերիկա-
յէն. երկաթեղէններն ու պողպատեղէնները Գերմանիայէ եւ Անգլիայէ
ու մասամբ ալ Ամերիկայէն. շինութեան փայտը Աւստրիայէն, Ռու-
մանիայէն եւ Շուէտէն, վերջերս նաեւ Պուլկարիայէն: Յէմէնթն (չի-
մէնթօ) ու աղիւսը Ֆրանսայէն կուգան. շաքարը Աւստրիայէն, Ռու-
սիայէն, վերջերս նաեւ Գերմանիայէն, թէպէտեւ Թուրքիան ճակրն-
դեղի մշակութեան համար անագին եւ շատ նպաստաւոր հողեր ունի
անմշակ թողած: Նոյնիսկ տեղական ալիւրը նաւահանգիստ-քաղաք-
ներու մէջ ետ կը մղուի ուսական, ուսմանական եւ ֆրանսական
ալիւրներով: Թիւրքիոյ բովանդակ ճարտարարուեստը կը բաղկանայ
բանի մը գործարաններէ Պոլսոյ, Իզմիրի, Տարսուսի եւ Մերսինի մէջ:
Եւ սակայն այս ձեռնարկութիւններն ալ մասամբ եւրոպացիներու
եւ տեղական քրիստոնեաներու դրամով եւ ղեկավարութեամբն է որ

կը դառնան: Գորգի ճարտարաբանութի ծաւարուք երկիրը կը պարտադրութիւններ, առանց նաւահանգիստներու յանձնակատարներու միջնորդութեան, ուղղակի եւրոպային ու Ամերիկային ծախելու կամ իրենց հաշուոյն ծախու ձգել: Այս գործառնութեան արագ զարգացումին շատ նպաստեցին եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ հաստատուած հայ ֆիրմաները: Չափազանցութիւն չը պիտի ըլլայ, եթէ ըսենք, թէ բովանդակ թրքական վաճառականութեան ներածման 60 առ հարիւրէն աւելին, եւ արտածման 40 առ հարիւրը արտասահմանի հետ, իսկ բնդհանրապէս տեղական վաճառականութեան ամենանուազը 80 առ հարիւրը հայերու ձեռքն է եղած:

Զայիական այս վաճառականութեան միմիայն դեռ Պոլսոյ եւ Իզմիրի վաճառատուները կը մնան, որոնց բնակչութիւնները բնդհանրական տարազրումէն, մինչեւ պսօր ինչպէս կը մնան: Ենթադրեալ վաճառականութեան վաճառականութիւնը, իրեն բովանդակ ապրանքի մթերանոցներով ու արժէքներով, եւ ինչ որ ամենատեսակի է վաճառականութեան մէջ, եւրոպացի, հայ-թայիկներուն հետ ունեցած իրենց առեւտրական յարաբերութեանց ընթացքին՝ բացարձակ ճշգրտապէս եւ պատուաւոր են գտնուած: Եւ եթէ այսօր գերմանական վաճառականութեան մէջ թուրք առեւտրականը յաւ համբաւ մը կը վայելէ, այդ բանը ան կը պարտի հայ ֆիրմաներուն: Արտիկտու բաց ձգելով մէկ երկու Մալմոքիցի աշտանները (մաննետական հրեաներ) եւ Սէֆարաիմները (սպանիական հրեաներ), բովանդակ Փորը Սահոյ մէջ մէկ կամ երկուքէ զատ, գոյութիւն չունի ոչ մէկ գուտ թրքական ֆիրմա մը, որ վաճառականական գործառնութիւն ունենայ արտասահմանի հետ: Թէեւ մինչեւ այսօր թուրք կառավարութիւնը ոչ մէկ գտնանքի վաճառականական վիճակագրութիւն մըն է հրատարակած, բայց եւ այնպէս թրքական մեծ նաւահանգիստներու ներմուծումը, Սուրիան մէջը չը հաշուած, եւ այն ալ Պոլիս, Իզմիր, Տրապիզոն, Սամսոն եւ Մերսին, որոնք եւրոպայի հետ ուղղակի յարաբերութեան մէջ են, կը գնահատուի 15 միլիոն թրքական ոսկի (մօտ 300 միլիոն մարկ): Այս ներմուծումը ամենամեծ մասով հայ մեծ վաճառականներու ձեռքն է:

Երկրի արտածումը անցնային մէջ գրեթէ բացառաբար եւրոպական եւ յունական ֆիրմաներու ձեռքն էր: Զայիեր այս ձեռնարկին մէջ կը խաղային միայն միջնորդի դերը, երկրի զանազան արտադրութիւնները վաճառականական հրատարակները բերելով եւ օրինակի համար, յանձնելով յունական եւ հայկական յանձնակատարներուն, ասոնք ալ իրենց կարգին ծախելու՝ եւրոպական արտածման ֆիրմաներուն: 20 տարիէ ի վեր հայերն ալ սկսած են արտածումով զբաղիլ, եւ շատ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ այնքան առաջ տարած էին, որ բնդհանուր պատերազմէն առաջ, մասնակի ապրանքներ, ինչպէս թուրք, չամիչ, բնիկոյզ, ափիսոն մեծ մասամբ հայկական ֆիրմաներու միջոցաւ կ'արտածուէին:

Իզմիրի երկու հայ մեծագոյն ֆիրմաները, միայն իրենք, Իզմիրի բովանդակ արտածման գրեթէ 20 առ հարիւրի գործառնութիւնը կ'ընեն, որու ամբողջական գումարը 5 միլիոն ոսկի կը հասնի: Վերջին տարիներու ընթացքին հայկական ներքին գաւառի ֆիր-

մաները սկսած էին իրենց վաճառքները, զխաւորաբար երկրի արտադրութիւններ, առանց նաւահանգիստներու յանձնակատարներու միջնորդութեան, ուղղակի եւրոպային ու Ամերիկային ծախելու կամ իրենց հաշուոյն ծախու ձգել: Այս գործառնութեան արագ զարգացումին շատ նպաստեցին եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ հաստատուած հայ ֆիրմաները: Չափազանցութիւն չը պիտի ըլլայ, եթէ ըսենք, թէ բովանդակ թրքական վաճառականութեան ներածման 60 առ հարիւրէն աւելին, եւ արտածման 40 առ հարիւրը արտասահմանի հետ, իսկ բնդհանրապէս տեղական վաճառականութեան ամենանուազը 80 առ հարիւրը հայերու ձեռքն է եղած:

Զայիական այս վաճառականութեան միմիայն դեռ Պոլսոյ եւ Իզմիրի վաճառատուները կը մնան, որոնց բնակչութիւնները բնդհանրական տարազրումէն, մինչեւ պսօր ինչպէս կը մնան: Ենթադրեալ վաճառականութեան վաճառականութիւնը, իրեն բովանդակ ապրանքի մթերանոցներով ու արժէքներով, եւ ինչ որ ամենատեսակի է, բոլոր արժէքները ստեղծող բազուկներով բնագոյնուած է: Տնտեսական միասնները, որոնք չեն սահմանակալուիր միմիայն ներկայի առեւտր կորուստներով, այլ, որ հետզհետէ նոր երեւան պիտի գան իրենց բովանդակ խոշորութեամբ, ամէնէն առաջ Գերմանիան ու Աւստրիան պիտի ազդուին անոնցմէ: Զագի թէ աւելորդ խօսք մը կայ Զայիի ամերիկեան հիւպատոսի 1915 թ. օգոստոս 15-ի տեղեկագրին մէջ, որ կը վերջանայ նետուայ խօսքերով, որպէս եզրակացութիւն.

«Ներքինագաւառի վաճառականութեան 90 առ հարիւրը Զայիերու ձեռքն է, արդիւնքն այն է, որ այսօր երկիրը իր կործանումին դէմ դիմաց է կեցած: Եւ որովհետեւ գործառնութեանց մեծ մասը վարկով կը դառնար, աչքառու վաճառականներ հարիւրներով, որոնք հայեր չեն, մնանկութեան են դատապարտուած: Ամենաչնչին բացառութեամբ բովանդակ տեղահանութեան վայրերուն մէջ չի գտնուիր ոչ մէկ հաստ որմնաղիւր, պայտար, դերձակ, հիւսն, բրուտ, վրանագործ, ջուլիակ, կոշիկակար, ոսկերիչ, դեղագործ, բժիշկ, փաստաբան եւ կամ ուրիշ կոչումով մէկը եւ ոչ ալ վաճառական մը: Երկիրը իսկապէս ողորմելի վիճակի մըն է, հասած»:

Շատ հարցական շահ մըն է, երբ ներքին գաւառներու հայ ժողովուրդի ամբողջական ստացումքները (տուններ, կալուածներ, ինչքեր, ապրանքներ, տան սարքուածքներ, պարէններ, նոյնիսկ հագուստեղէններն ու կոշիկները բացառութիւն չըլլալով), կառավարութեան ձեռքն անցան եւ կամ աժանագին ու յանախ ձրիարար բաժնուեցան թուրք եւ թիւրք բնակչութեանց: Այս զանգուածային յափրջուակութեանց վրայ, որու նմանը պատմութեան մէջ հազիւ թէ արձանագրուած կայ, եւ որ միմիայն թրքական իրաւական կարգերու ըմբռնումով հնարաւոր է, անկարելի է որ օրհնութիւն մը հանգ-

չի: Մարդ վաճառական մը սպաննելով՝ ինքը վաճառական չի դառնար: Արհեստ մը կարելի չէ իւրացնել, գործիքները փճացնելով: Ցանցառ բնակուած երկիր մը արգասաբեր չի դառնար, երբ անոր ամենաժրաջան աշխատաւոր բնակչութիւնը կը բնաջնջուի: Քաղաքակրթական զարգացումը նոր զարկ մը չի առներ, երբ տնտեսապէս գործունեայ, դպրոցականապէս կազմուած եւ ամէն տեսակէտներով յառաջադէմ տարրերը, որոնք ընդունակ էին արեւելքը արեւմուտքին կամրջելու, որպէս քաւութեան նոխագներ անփութօրէն ի զուրկորսուած դարերու, անապատները զրկել: Ուրիշին իրաւունքը ոտքի տակ առնելով՝ մարդ իր սեփական իրաւունքի գիտակցութիւնը կ'ապականէ: Թող անցողակիօրէն անժողովրդական պատերազմի ժողովրդականութիւնը ոչ մահմետական բնակչութեան մասի՝ ամէնէն առաջ Հայերու, եւ մասամբ ալ Սիւրիացիներու, Յոյներու, Մարօնիտներու եւ Հրեաներու բնաջնջումով ու կողոպտումով՝ թրքական խուժանի աչքին բարձրացած ըլլայ, խելքը գլխին մահմետականները սակայն, երբ նշմարեն ընդհանրական փլասար, որ պետութիւնն է կրած, պիտի ողբան Թուրքիոյ տնտեսական կործանումը՝ դառնակակիժ արցունքներով, ու պիտի գան այն վճռին՝ թէ թուրք կառավարութիւնը ներքին պատերազմով անբաղդատելիօրէն շատ քան կորսնցուցած է, քան ինչ արտաքին պատերազմով կրնայ վաստկի:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Ա Կ Ն Ա Ր Կ

Փ Ռ Օ Ղ Ր Պ Ա Խ

Ամենահին ժողովուրդը, որ կ'երեւայ Հայաստանի հողին վրայ՝ Խաղդիացիներն են, առաջին հազարամեայի սկիզբը նախ քան Քրիստոս: Կ'երեւի թէ այս տեղական անունն առած են Խաղդիս անունով ազգային Աստուծմէն, որու տաճարը շինուած էր Վանայ բերդի ժայռերուն վրայ: Ասորական սեպագիր արձանագրութեանց մէջ այս երկիրը կը կոչուի Ուրարթու, որ կը համաձայնի աստուածաշունչի «Երկիր Արարատայ»-ին, որու բարձունքներուն վրայ ջրնեղեղէն վերջը՝ Նոյնան տապանը հանգչեցաւ: Շատ վերջերը միայն, հայկական Այրարատ գաւառի անուան հետ շփոթութեան մը հետեւանքով, հոն գանուող կրկնազագաթ Մասիսը՝ ստացաւ Արարատ սխալ անունը եւ դարձաւ տապանին լեռը: Աստուածաշնչական Արարատ երկիրը Տիգրիս գետի եզերքին էր, հոն, ուր հոսանքը, այսօրուան ձուտին՝ Տարոսի նախաբարձունքներու առջեւէն կը թաւալէր, եւ հոն էր Նոյնպէս խաղդիական կամ հայկական նախնական սահմանը՝ Ասորեստանի հանդէպ:

Խաղդիական թագաւորութիւնը կը յայտնուի քաղաքակրթական բարձր աստիճանով մը: Խաղդիացիները կը գրէին իրենց սեփական լեզուով ասորական սեպագրերը գործածելով, ժայռերու վրայ նուրբ արուեստով կը փորագրէին եւ վարպետ էին հոյակապ քարայրաշինութեան մէջ: Հրաշալի գործ մըն է մասնաւորապէս այն ջրանցքը, զոր խաղդէական Մէնուաս արքան, Քրիստոսէ 800 տարի առաջ, իր Վան մայրաքաղաքի ջրաբաշխութեան համար շինել տուաւ Վանը, խաղդերէն Թուսպա, հիները այնպէս կը կարծէին՝ թէ Շամիրամն է հիմնած, եւ այդ իսկ պատճառով մինչ այսօր ալ Մէնուասի ջրանցքը կը յորջորջուի՝ ջրանցք Շամիրամայ: Խաղդիացիներու ծագման մասին դեռ լուսաբանում մը չը կայ: Գիտնականներէն ոմանք կ'ենթադրեն ազգակցութիւն մը Սումերիական, ոմանք ալ՝ վրացիական ժողովուրդի հետ: Սեպագիր յուշարձանները ամէնքն ալ ընթեռնելի են, սակայն լեզուի կազմութեան առեղծուածը դեռ չէ լուծուած: Ասորական մեծ արքաները յաճախ ձեռնարկած են արշաւանքներու ընդդէմ խաղդէական թագաւորութեան, եւ սակայն

կրթէք ջնն կըցած զայն նուաճել: Ամենամեծ զօրութեան հասան խաղէացիք իրենց Արկիաթիս Ա. թագաւորին օրով, որ Մէնուասի մէկ զաւակն էր եւ ժամանակակիցը Ասորեստանի Սաղմանասար Գ.-ի, ութերորդ դարի առաջին կիսուն՝ նախ քան Քրիստոս:

Ամբողջ ութերորդ եւ եօթներորդ դարերու ընթացքին ասորական եւ խաղէական պետութիւններու միջեւ յարաբերութիւնները կը շարունակուին: Այս յարաբերութիւնը վերջին անգամ կը յիշատակուի երեւիայ մարզաբէլին կողմէ: Ու այս օրէն խաղէացիներու հետքը իսպառ կը կորսուի: Վեցերորդ դարուն այսօրուան Հայաստանը բնակուած կը տեսնուի բոլորովին նոր նոր, հնդկաեւրոպական ժողովուրդով մը, որուն պարսիկները Արմինա կը կանչէին: Այս յորջորջումը որդեգրուեցան նաև Յոյներէն ու Հռոմէացիներէն: Եւ սակայն այս նոր ժողովուրդը ինքզինքը Հայր կ'անուանէր: Հայերու Հայաստան խոժեկը հաւանօրէն կապակցութիւն ունի դեռ եւս լաւ մը չը պարզաբանուած մարդահեղեղումին հետ, որ տեղի ունեցաւ եօթներորդ դարի վախճանին եւ վեցերորդի սկզբին ն. ք. Ք. այսպէս անուանուած՝ Քիմմերիներու փոթորիկը, որ ծածկեց առաջաւոր Ասիայի բովանդակ արեւմտեան մասը:

Բնաւ մտքէ չը պէտք է անցնել թէ հնդկաեւրոպական Հայերու կողմէ երկիրը գրաւուելով՝ խաղէական նախնական ժողովուրդը բնաջնջուեցաւ եւ կամ անյայտացաւ: Եւ ասոր համար է, որ ներկայի Հայերը խառնուրդ ժողովուրդ մը կը ներկայացնեն՝ խաղէացիներէն ու աշխարհակալ Հայերէն բաղկացած: Եւ այս հանգամանքը, ինչպէս որ նոյնատեսակ ժողովրդական խառնուրդներէն առաջ կուզայ, առած է անոնց նկարագրի շեշտեալ գծեր, հօգոր դիմացկունութիւն մը եւ բարձր հոգեկան կորով:

Հայերու նոր ժողովուրդը մագի կը յայտնուի պարսից արքայ Դարեհ Ա.ի արձանագրութիւններուն մէջ: Այս այն շրջանին է, երբ վեցերորդ դարի սկիզբները, պարսկական թագաւորութիւնը կը վերականգնէր, նուաճուած ժողովուրդներու մեծ ապստամբութենէն յետոյ եւ որոնց թուին Հայաստանը վերստին կը նուաճէր: Այս վայրկեանէն Հայաստանն այլեւս պարսկական նահանգ մըն է: Չմեռաւն տասը հազար Յոյներու Բաբելոնէն դէպի Սեւ Ծով նահանգը, զոր Քսէնուտին իր Անապագիսի մէջ կը նկարագրէ, Հայաստանի միջով կ'անցնի: Պարսկական մեծ թագաւորութեան կործանումէն յետոյ, Հայաստանը անուանապէս կը պատկանէր Աղէքսանդրի կայսրութեան եւ ասոր ալ վախճանէն յետոյ՝ սիրիական Սելևկիացիներուն, բայց իրապէս ենթարկուած էր իր սեփական իշխաններուն: Այդպիսի իշխանի մը, Արթաշեսի անունով, փախտաւորական Անտիոքալը անոր Արթաշատ ձամունով մայրաքաղաքին փրանք գծեց: Հայութիւնը իր սեփական հայկական բարձրախելակէն սկսաւ շարունակ տարածուիլ նաև դէպի Կովկասին, Իրանին եւ Արիւրիային

պատկանող դրացի սահմանահողերը: Իր քաղաքակրթութիւնը իրանական էր. նմանապէս իր վերջի արքայական տունը Իրանի պարթևական հարստութեան կողմնակի մէկ շատաւիղն էր: Տէրութեան կարգերը զուտ աւատապետական էին: Բազմաթիւ, իրարմէները տէրեր էին եւ ժողովուրդը՝ հպատակ: Բազմաթիւ, իրարմէները աշխարհագրականօրէն բաժնուած՝ երկիրներու իւրաքանչիւրը կը կազմէր ուրոյն նահանգ մը՝ ինքնայատուկ իշխանի մը կամ ազնուական սերունդի մը իշխանութեան ենթակայ: Հայաստան անցունուական սերունդի մը իշխանութեան ենթակայ: Հայաստան անցունուական սերունդի մը հասաւ հօգորագոյն դիրքի մը, երբ դակիօրէն առաջաւոր Ասիոյ մէջ հասաւ հօգորագոյն դիրքի մը, երբ Տիգրան Ա.-ին (90-էն մինչև 55 թիւը Ք.-է առաջ) յաջողուեցաւ Սիրիոյ աւատապետական իշխանութեան փլատակները իրեն երկարին կցել եւ յաղթահարել պարթևները: Տիգրանակերտի մօտ Լուսիքի կցելու պարտուիլը սակայն (66 Ք.-է առ.) վերջ տուաւ այս կարևոր փառքին: Քրիստոսի 66 թուականին, Ներոն կայսրը իրանական մեծ արքային եղբայրներէն մէկը՝ Տիրիդատէս (Տրդատ) նախկինը, Արշակունեաց տունէն, ճանչցաւ որպէս հռոմէական փոփոխութիւնը, Արշակունեաց տունէն, ճանչցաւ որպէս հռոմէական փոփոխութիւնը, մնաց իսկապէս գրեթէ անկախ: Երբ Իրանի հալածուելով հանդերձ, մնաց իսկապէս գրեթէ անկախ: Երբ Իրանի մէջ, Քրիստոսի 226 թուին, պարթևաց թագաւորութիւնը Նորպարսկական Սասանիդներու ձեռքով կործանուեցաւ, Հայաստանի մէջ պահպանուեցաւ Արշակունեաց իշխանութիւնը: Թէոտոս կայսրը Քրիստոսի 387 թուին հառանցեալ Պարսիկներու հետ Հայաստանը բաժնել: Պատիկ կտոր մը միայն Հռոմին պատկանեցաւ, չորս հինգերորդը անցաւ Պարսկաստանին, որ 428ին հայկական թագաւորութեանն ալ վերջ մը դրաւ: Այս օրէն մինչև Իրանի մէջ՝ Սասանիդներու անկումը, հայ աշխարհի մնաց մեծ մասամբ պարսկական նահանգ մը, միայն թէ հայ կառավարիչներով:

Այս շրջանին հայոց պատմութեան ներքին վեճական մէկ դէպքն է, չորրորդ դարու սկզբին Տրդատ թագաւորի քրիստոնէութիւնն ընդունելը: Հայաստանը առաջին երկիրն եղաւ, որ քրիստոնէական կրօնը ընդունեց որպէս հրապարակային դատանար. Մեծն Կոստանդինի մկրտութենէն երկու տասնեակ տարիներ առաջ: Թէպէտեւ բառական երկար տեւեց, մինչև որ այս նոր հաւատքը ժողովուրդին մէջ հիմք դրաւ, բայց երբ այս անգամ մը կատարուած էր, Հայերը յամառ մոլեռանդութեամբ մը անոր պինդ փարեցան: Եւ ինչի եւ յամառ հալածանքի փորձ մը ձեռնարկեց Եզդակերդ Բ.-ը (Յազակերտ): Իրանական մագտէականութեան մոյժերը, առաջ բերաւ Հայաստանի մէջ ժողովրդական զարհուրելի ապստամբութիւն մը, եւ պատճառ դարձաւ տասնեակ տարիներ տեւող կրօնական յուսահատ պատերազմներու: Վարդան Մամիկոնեանը, դեռ մինչև այսօր Հայերու ազգային զիտակցութեան մէջ ժողովրդական ամենա

մեծ հերոսներէն մէկը, կուռի ղեկավարն էր: Ան ինկաւ հաւատքի եւ ազատութեան անուով իր բանակի ստուար մատովը, Հայաստանի հիւսիս-արեւելակողմը, այնքան յաճախ դիւցազներգուած Աւարայրի հերոսամարտին մէջ: Պարսիկները բնաւ չը դադրեցան փորձելու՝ կրակապաշտութիւնը բռնի մտցնել, եւ սակայն միշտ ապարդիւն: Երեսուն տարիներէ յետոյ վերջապէս այս հալածանքները դարձեալ դադրեցան: Վարդանի եղբոր տղան՝ Վահան Մամիկոնեանը, ձեռք բերաւ հայ ժողովուրդին ու աշխարհին, պարսկական գերիշխանութեան տակ՝ դաւանանքի ազատութիւն եւ խաղաղութիւն: Երբ Արաբները յայտնուեցան, Հայաստանն ալ խաչիֆայութեան տակն ինկաւ: Աայց ճիշտ այս արաբական տիրապետութեան միջոցին է, որ հայերու համար ազգային բարձրացումի շրջան մը կը սկսի: 885 թուին, Բագրատունի Աշոտ Ա.-ը արաբական խաչիֆայէն կ'ստանայ արքայական թագ: Եւ այսպէսով, աւելի քան չորս դարերէ յետոյ, առաջին անգամն է որ Հայաստանի թագաւոր մը գոյութիւն կ'ունենայ: Շատ չը տեւած՝ Հայերուն կը յաջողուի իրապէս ինքզինքնին անկախ դարձնել: Այս շրջանը կը տեւէ մէկուկէս դարէն քիչ մը աւելի: Այս միջոցին երկիրը քաղաքականապէս բաժնուեցաւ շատ մը իշխանութիւններու, որոնց տէրերը արքայի տիրոջս կը կրէին: Բիւզանդիոնն ու խաչիֆայութիւնը փոփոխակի ազդեցութիւն ունէին: Սմննակարեւոր թագաւորութիւններն էին Արծրունիները՝ Վանայ մէջ, եւ Բագրատունիները՝ Անդրկովկասի բարձրավանդակին վրայ գտնուող Անի մայրաքաղաքով: Այս ժամանակամիջոցին ճարտարապետութիւն, գրականութիւն եւ հոգեւոր կեանքը կը ծաղկէին: Արտակարգ էր Հայերու պատերազմական եւ քաղաքական ձիրքերը: Արեւելեան հոռոմէական կայսերական գահին վրայ շատ մը հայեր են նստած, այսպէս իններորդ դարու սկիզբը՝ Լեւոն Ե.-ը, եւ շատ ուրիշներ, որոնք ամէնքն ալ հզօր իշխողներ էին: Յուստինոսի ժամանակէն սկսեալ, հայկական գունդերն ու զօրավարները կայսրութեան մեծամեծ եւ վճռական ծառայութիւններ մատուցին: ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ մասնաւորապէս զարմանալի է այն ճշմարտութիւնը՝ թէ Եւրոպայի մէջ առաջ եկած հոռոմէական ոճը, առնուած է Հայաստանէն եւ այն ալ Արծրունիներու եւ Բագրատունիներու օրով, ինչպէս որ հայկական եկեղեցիներու շինութեան ոճի նորագոյն հետազօտութիւնները կը վկայեն:

Տասնեւմէկէն մինչեւ տասներեքերորդ դարը, նախ Սելճուքներու եւ ապա Մոնկոլներու արշաւախուժումը, որ զարհուրելի աւերածութեան մասնեց երկիրը եւ բնակչութեան մեծ մասը կոտորած էին, վերջ դրաւ Հայերու այս միջնադարեան ծաղկեալ բարգաւաճումին:

Սակայն 1080 թուականին Բագրատունի Ռուբէն իշխանի ա-

ռաջնորդութեամբ մաս մը Հայեր Բարձր-Հայքէն գաղթեցին դէպի հարաւ-արեւմուտք, Կիլիկեան Տարրոսներու մէջ, ուր հայութիւնը դարերէ ի վեր արդէն տարածուած էր:

Հոս առաջ եկաւ այսպէսով Կիլիկեան թագաւորութիւնը, որ մինչեւ տասներորսերորդ դարու վերջը, գերագանց քաջութեամբ պաշտպանուեցաւ Սելճուքներու, Մոնկոլներու եւ Եգիպտացիներու ոտնձգութեանց դէմ: Կիլիկեան թագաւորները սերտ յարաբերութեան մէջ մտան Արեւմուտքի հետ. մանաւանդ խաչակրաց արշաւանքներու միջոցաւ, որոնցմէ կարեւորագոյնները Կիլիկեան Հայաստանի ընդմէջով անցան: Մէկ դարու չափ Հայերն ու երոպացիները շփման մէջ էին շարունակ: Լեւոն Բ.ը 1015 թուին գերմանական Հէյնրիխ Զ. կայսրէն ընդունեց արքայական թագը, եւ կը ճանչնար ինքզինքը արեւմտեան կայսրութեան հպատակ իշխանաւոր մը: Հայոց Կիլիկեան թագաւորութեան ներքին կազմակերպութեան մէջ ալ մտաւ եւրոպական աւատապետական կարգ ու սարքի ազդեցութիւնը, մանաւանդ Ֆրանսայի հետ յարաբերելով: Ռուբինեան տոհմի սպառումէն վերջը, կանացի շատախղով Լուսինեան գերդաստանը գահակալեց: Սակայն 1375ին Լեւոն Ե. ստիպուած էր իր վերջին բերդը յանձնել ներխուժող Մէմլուքներուն եւ Արեւմուտք ապաստանի: Ասիկա 1393ին մեռա Փարիզի մէջ, որպէս տիտղոսով միայն Հայաստանի թագաւոր: Այդ ժամանակէն մինչեւ այսօր այլեւս երեսուն չէ եկած ինքնիշխան Հայ պետութիւն մը:

Անդրկովկասի մէջ խումբ մը պատիկ իշխաններ, մելիքներ, որոշ անկախութիւն մը պահեցին: Ասոնք իրենց ձեռքն ունէին Ղարապաղի, Չանգեզուրի, Բէյօրայի, Ղազախի եւ Լոռիի շրջանները եւ ուր կազմած էին առանձին իշխանութիւններ, ամէնքն ալ փոքր տարածութեամբ, եւ տասներկուերորդ դարէն մինչեւ տասներորսերորդ դարը ի մի դաշնակցելով՝ առնաբար դիմադրեցին մոնկոլեան ու սելճուգեան վտնակներու ասպատակային ներխուժումներուն: Ասոնք նոյնպէս փրկած էին իրենց հետ մաս մը հայկական քաղաքակրթութիւնէն, ինչ որ կ'ապացուցանեն այդ շրջանէ մտացած եւ այժմ երեսան հանուած արեւելահայ ճարտարապետական յուշարձանները: Այս բոլոր շրջաններէն տակաւ առ տակաւ մտաց միայն Ղարապաղը անկախ, ուր իրարու դաշնակցած շատ մը մելիքներ, արշաւակիւններով մինչեւ տասնութերորդ դարը իրենց ամբողջական եւ կամ կենսական դիրքը պահպանեցին ընդդէմ մահմետական հարստահարութեանց: Տասնեւեօթերորդ դարուն՝ մելիքները նոյնիսկ դեպքանութիւն մը դրկեցին Գերման կայսեր, Պապին եւ Փիայցի կայսրնտիր զուբին՝ խնդրելով պաշտպանութիւն: Ասոնց կողմէն Մելիքները յանձնարարուեցան Պետրոս Մեծին: Եւ երբ Ռուսիան տասներիններորդ դարու սկիզբին Անդրկովկասի տիրեց, նախապէս ճանչցաւ Մելիքներու աւանդական իրաւունքները, եւ սակայն երկար

չանցած զանոնք թաղեց դրացի մանմտական կարուածատերերուն ցոյց տուած իր շնորհներուն տակ:

Հայ ժողովուրդը իր բուն հայրենիքին մէջ, հայկական Տարուսի հիւսիսակողմի բարձրաւանդակին վրայ, տասնըմէկերորդ դարէն սկսեալ նուաճուած մնաց նախ Սելճուկներէն, յետոյ Մոնկոլներէն ու վերջապէս Օսմանցիներէն: Տասնեւվեց ու տասնեւեօթերորդ դարերուն Պարսկաստանի եւ Թիւրքիոյ ազդեցութիւններն իրար բաղխեցան Հայաստանի տւթիւ: Վերջ ի վերջոյ այս երկու պետութիւնքին Պարսկական բաժնի մեծ մասը Ռուսիոյ անցաւ, Աղեքսանդր Ա. ի օրով, ռուս-պարսկական պատերազմէն յետոյ: Այդ ժամանակէն գոյութիւն ունեցան ռուսական եւ թրքական Հայաստաններ: Պարսկաստանի ձեռքը մնաց շատ չնչին մաս մը Հայ ժողովուրդէն: Միւսները շատ քիչ կը տարբերէին, մնացած ահական Թուրքիոյ պայմաններէն, եթէ կար տարբերութիւն մը, այն ալ ան էր, որ Հայերը բրիտանացիները մնացեր էին եւ բարձրաւանդակի վրայ մասամբ համեմատական եւ մասամբ ալ բացարձակ մեծամասնութիւնն էին տեղական ազգաբնակչութեան: Կարգաւորեալ կառավարութեան մը մասին խօսք անգամ կարելի չէ ընել: Բրտական աւազակաբարոյ ցեղաբեկորները անխնայ կը կողոպտէին ու կը հարստահարէին իրենց բրիտանացի դրացիները, որոնք, որքան որ հնար էր, կը փորձէին ինքնապաշտպանուիլ: Տասնեւիներորդ դարէն սկսեալ սակայն Հայութեան կուլտուրական եւ բաղաբական վերապայտը կը սկսի, որ իր սկիզբն էր առնւած դեռ տասնեւվեցերորդ եւ աւելի վեճականօրէն՝ տասնեւութերորդ դարոտ սկզբին, Իսպիւռոս աշխարհի ցրուած ժողովուրդի ծոցէն ղեկավարուած, ինչպէս Թուրքիոյ արեւմտեան մասէն, Կովկասէն եւ Եւրոպայէն: Հայ ժողովուրդը, որու մտաւորական կեանքը ժամանակաւորապէս խախտուած էր, բայց եւ երբէք մնուած, վերստին կը կենդանանայ եւ իր ներկայացուցիչները կը եզնին եւրոպական հասարակութեանց կարծիքը յուսարանելու եւ ձեռք բերել Հայ ժողովուրդին կացութեան բարւոքում մը, պաշտպանութիւն անոր մարդկային իրաւունքներուն, կեանքին ու ստացուածքին: Հայ ազգային կեանքի վերածնումը զուգանեւաբար կրնայ բաղդատուիլ յունականին, որ շատ մը տասնեակ տարիներով հին է, սակայն առաջինը չափազանց հիացումի արժանի է այն բանով, որ Հայերուն հակառակ Յոյներուն եղածին պէս, կը պակսի ամէն օգնութիւն եւ համակրանք, այո, նոյնիսկ անոնց վիճակի զիտակցութիւնը եւրոպային, եւ հետո՛ւն էին, իսկական Ասիոյ մէջ նստած: 1878ի Պերլինի վեհաժողովին ներկայ էր նաեւ իբր ոչ պաշտօնական ներկայացուցիչ Հայերու կողմէ՝ Մկրտիչ Նրիմանար, վերջերք պատրիարք եւ կաթողիկոս: Բնակոնն է թէ շատ բան մը չկրցաւ ձեռք բերել: — Ուրիշ-

ներ երկաթէ դգաւներ ունէին, իսկ իմինա՝ խաւարարտէ էր» — այդպէս կը բէր վերադարձին իր հայրենակիցներուն:

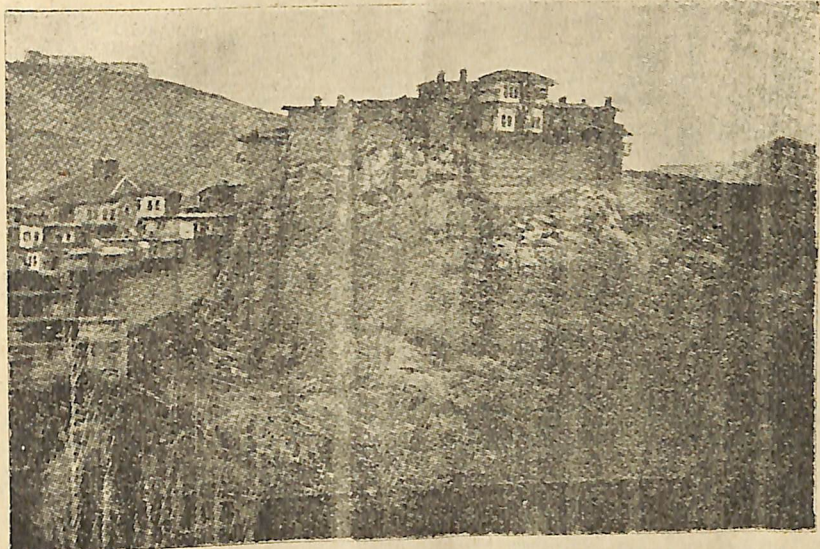
Բայց եւ այնպէս Պերլինի դաշնադրութեան 61րդ յօդուածով պարտականութիւն կը դրուէր Թուրքերուն՝ բարենորոգումներ մը ցնել Հայաստանի մէջ: Հետեւեալն է այդ յօդուածը. — «Բարձրագոյն Իուր յանձն կառնէ անյապաղ ամէն բարելաւումներ եւ բարենորոգումներ մտցնել Հայերէն բնակուած նահանգներուն մէջ, ինչ որ տեղական կարիքները կը պահանջեն, եւ միջոցներ ձեռք առնել անոնց ապահովութեանը համար ընդդէմ Չէրքէզներու եւ Քիւրտերու: Նոյնպէս կը պարտաւորուի ժամանակ առ ժամանակ տեղեկացնել մեծ պետութիւններուն, իր ձեռնարկած միջոցներու մասին: Պետութիւնները պաշտօն ունին հսկելու անոնց գործադրութեան վրայ: Այս յօդուածը, որ Թուրքիոյ Բայերուն օգնութիւն մը պիտի ըլլար, իրապէս անոնց ամենաձանր տառապանքներ պատճառեց:

Եւրոպական մեծ պետութիւններէն ոչ մէկը շահ ունէր պահակը դառնալու անոր գործադրութեանը: Թէպէտեւ Հայերը անհակը դառնալու անոր գործադրութեանը ժողովուրդներու տիեզերադարձ կը հզնէին բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդներու տիեզերական գուլթը շարժել իրենց ճակատագրի նկատմամբ եւ բարւոքել ընկճակին՝ մատնանշելով այն չարաշուք յօդուածը, սակայն ճիշդ ատոր համար ալ անոնք Թուրքիոյ աչքին քաղաքականապէս միշտ ավաւելի փոսնաւոր սկսան երեւալ: Թուրքերու առաջին պատասխանելի փոսնաւոր սկսան երեւալ: Թուրքերու արձարական բարձրաւանդակի խանն եղաւ արեւելեան Անատոլիոյի եւ հայկական բարձրաւանդակի նահանգներու արուեստակեալ վարչական նոր բաժանում մը, նպատակ ունենալով իրապէս բազմաթիւ շրջաններու մէջ գոյութիւն ունեցող հայկական մեծամասնութիւնը, արուեստականօրէն անյայտացնել կարողանալ: Միեւնոյն ժամանակ առաջ բերուեցաւ բրտական ցեղերու զինուորական կազմակերպութիւն մը եւ սպառազինում մը, այնպէս կոչուած՝ «Համրոիլ զունդ»երու ձեւին տակ: Բայտ երեւոյցապէս կոչուած՝ «Համրոիլ զունդ»երու նպատակն էր Թուրքիոյ զինական կարութիւն այս կարգադրութեան նպատակն էր Թուրքիոյ ցանկութիւններուն Հայաստանի եւ Քիւրտիսթանի նկատմամբ: Այս ուղղութեամբ սակայն Համրոիլ զունդերը եղան ու մնացին առանց ո եւ է արժէքի, որովհետեւ կարելի էր մտածել, այս ամիտի եւ ամէն մէկ մեծ ու փոքր ցեղերը, իրար բնակավայրի մեծամեծ հեռաւորութիւններու վրայ ապրող, կառի հանել եւ գործածել եւրոպական հակառակորդի մը ընդդէմ: Սուլթան Համրոյ, որ մասնաւորաբար դառնացած էր Հայերու ճիգերուն վրայ, որոնց նպատակն էր արտաքին պետութիւնները իրենցմով շահագրգռել, կը հետապնդէր ամենէն աւելի այն միտքը, որ ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ Համրոիլցիներու օգնութեամբ սաստկացնել հարստահարութիւնները, Հայերը տասանորդել, ըստ կարելոյն շատ անհասանելի իսլամացնել եւ բովանդակ ժողովուրդը անտաննի դարձած ճնշումներով հայրենի հողէն զաղթելու բռնա-

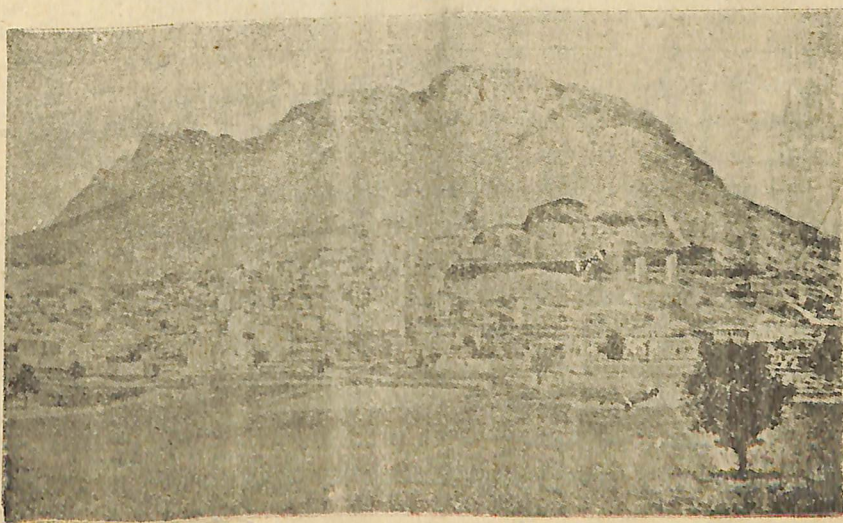

դատել եւ վերջապէս փճացնել: Հայերը մեծ պետութեանց ուղղա-
 իրենց բազմապատկեալ բողոքներով ու նիզերով պատասխանեցին:
 Համիտի դժոխային քաղաքականութիւնն ու ծրագիրները փութա-
 ցուցին Հայերու դիմադրութիւնը եւ խոշոր զոհաբերութեան կամքով
 փարեցան անոնք իրենց դպրոցներուն եւ ամէն տեղ արծարծեցին
 ազգային հզօր զգացումը: Եւ հակառակ երկար ժամանակ մնացեալ
 քաղաքակիրթ տշխարհէն կտրուած Հայ Եկեղեցիի օտարացումին,
 Հայերու նուիրումը քրիստոնէական հաւատքին՝ էր եւ մնաց ան-
 խախտելի: Սուլթանի պատասխանը հայ դիմադրութեան, որ մաս-
 նակի ապստամբութիւններով սկսաւ թրքական անտանելի ներում-
 ներուն դէմ արտայայտուիլ եւ անգլիական կողմէ քաջալերուիլ, 1896
 եւ 1897ի ահաւոր ջարդերն եղան, ուր հարիւր հազարաւոր Հայեր,
 մասամբ Քուրդերու եւ մասամբ ալ նաեւ մոլեռանդ թուրք մահմե-
 տական բնակչութեան եւ կանոնաւոր զօրքի ձեռքով կոտորուեցան:
 Թրքական տմարդի մտայնութեան ինքնատիպ մէկ օրինակն եղաւ
 Ուրֆայի Հայոց մայր եկեղեցիին մէջ հազարէ աւելի այր մարդոց,
 կանանց եւ երեխաներու ծուխով խեղդելը:

Ասոր վրայ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ կազմուեցան օգնու-
 թեան գործ մը Հայերու համար, որուն պատճառ էր դարձած տիե-
 զերական խղճի ընդլզումը՝ բարբարոս ջարդերու ընդդէմ: Ամերիկ-
 եան, անգլիական, գուիցերիական, գերմանական, դանիական եւ ու-
 րիշ օգնող մարմիններ եւ դրամական մեծամեծ գումարներ Հայաս-
 տան փութացին: Գերմանիոյ մէջ ամէն բանէ առաջ Տօթ. Եօհան-
 նէս Լէփսիուսը եւ անոր միջոցաւ կազմուած գերմանական արեւել-
 քի միսիօնն էր, ինչպէս նաեւ Փաստօր Լօհմանի ղեկավարութեան
 տակ Հայաստանի օգնութեան միութիւնը, որ կարեկցութիւնը ար-
 թնայեցին եւ շատ մեծ գործ տեսան: Առանց ամերիկեան եւ եւրո-
 պական օգնութեան, դեռ այն ատեն Հայ ժողովուրդի մեծագոյն
 մասը կորստեան էր դատապարտուած: Կառավարութիւններու շա-
 հագրգումութիւնը էր եւ մնաց սակաւ: Նոյնպէս Անգլիան ընդհանուր
 յայտարարութիւններէ այն կողմը չանցաւ: Եւ սակայն ձեռքի տակ,
 Հայերուն կապահովցնելին՝ թէ կը գիտակցին անոնց փճակին եւ
 կարեկից են մեծ տառապանքին, եւ այսպէստով նաեւ կը զօրացնէին
 դանոնք այն հաւատքին մէջ, թէ կրնալին հաւտայ Անգլիոյ վերջի-
 վերջոյ ընելիք քաղաքական օգնութեանն ալ: Գերմանիոյ մէջ, ուր
 հասարակական կարծիքը պաշտօնական թրքասէր քաղաքականու-
 թեան հետ համընթաց կ'ընթանար, տրամադրութիւնը հակառակ
 կերպով եւ գրեթէ ընդհանուր առումով Հայերու դէմ էր ուղղուած:
 Ամենուրեք այլեւս բերնի ծանոց դարձած բսի-բատր՝ թէ առեւ-
 տրական Հայերը բարոյագուրկ են՝ պատճառ բռնելով կուրանային
 Հայ բուն ժողովուրդի արտակարգ արժէքը որպէս քաղաքակիրթու-
 թեան յառաջապահ, անոնց տնտեսական միջնորդութիւնն ու Արե-

Զ Է Յ Թ Ո Ւ Ն

Ս Ի Ս

Երբի ժրաջան եւ արդիւնաբերող գործաւորներն ըլլալը: Եւ հագի-
թէ գտնուէր մէկը, որ ըմբռնէր թէ եղած ապստամբութիւնները
հետեւանք էին այն սոսկալի յուսահատութեան, զոր կառավարու-
թիւնը ինքն էր ստեղծած Հայոց հայրենիքին մէջ եւ ամէն գնով
նպատակ էր դրեր այդ անտանելի կացութիւնը յաւերժացնել:

Թուրք յեղափոխութիւնը 1908-ին, հայերուն յոյս մը ներշնչեց
եւ վայրկեան մը անոնց այնպէս թուեցաւ, թէ իրենց կացութեան
վեճական բարւոքում մը պիտի բերէր: Միութեան եւ յառաջդիմու-
թեան երիտասարդ թուրք կօմիտէն Հայերու հետ, եւ ամէնէն առաջ
քաղաքական ղեկավար Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան հետ
միաբանութեան մը եկաւ, որու համաձայն Հայերը անվերապահօրէն
կը խոստանային ճանջալ օսմանեան պետական զաղափարը եւ հա-
մագործակցել բոլոր բարենորոգումներուն: Ասոր փոխարէն իրենց կը
խոստացուէր երեսփոխանական 20 աթոռներ թրքական փարլամէն-
թի մէջ, ինչպէս նաեւ արդարութիւն եւ պաշտպանութիւն կառա-
վարութեան կողմէն: Բարենորոգուած օսմանեան պետութեան մը
հանդէպ Հայերու ուղղամտութիւնը խոստացուած էր կատարեալ եւ
անկասկածելի լրջութեամբ, նաեւ Թուրքերու մէջ ալ ոչ աննշան
հոսանք մը կար հայանպատ, նկատի ունենալով Հայերու համա-
գործակցութեան արժէքը եւ ըմբռնելով անոնց կարեւորութիւնը:
Նմանապէս զինուորական ծառայութեան մէջ, որ այլեւս սկսաւ
տարածուիլ ու կիրարկուել քրիստոնեաներու վրայ, Հայերը սիրալո-
ժար կը մասնակցէին եւ յարգանք կը գտնէին: Սակայն արդէն 1909-ի
գարնանը ծայր կուտար Կիլիկեան արհաւիրքն ու ջարդը, որ Ատանա
քաղաքին մէջ ու շրջակայ տափաստաններուն վրայ 30000 Հայերու
դիակներ կը բրգաւորէր: Երիտասարդ Թուրքերը թէեւ կ'ուզէին երե-
ւոյթը փրկել, բայց անկարելի էր, քանի որ իրենց ազատարար զօ-
րամասերն էին, որ իրական ջարդն էին տուած եւ անտարակոյս
կօմիտէի գիտութեամբ ու թելադրանքով: Այս բոլոր եղելութիւնները
ինքնըստիներեան աննպատ եւ վտանգաւոր հեռանկարներ կը գծէին,
արդարութիւն եւ պաշտպանութիւն խոստացած կառավարութեան
քաղաքականութեան նկատմամբ ընդդէմ ուղղամիտ հայութեան:

Թուրք ազգայնականութիւնը թափ մը տուաւ երիտասարդ
Թուրքերու բոլոր շարքերուն մէջ եւ քիւրտերու բռնակալութիւնները
Հայերու կեանքին, պատուին եւ ստացուածքին դէմ վերսկսան ու
բազմացան, առանց որ պաշտօնեաները հայ ժողովուրդի պաշտպա-
նութեան փորձ մը ընէին: Այլեւս պարզ էր՝ թէ նոր ուժ ժիւմին տակ
դարձեալ հին քաղաքականութիւնն էր որ պիտի անխանգար շարու-
նակուէր, այսինքն, Հայերը տասանորդել եւ հայրենի երգիքէն ցրուել:
Նմանապէս 20 երեսփոխանական աթոռի խոստումը չպահուեցաւ եւ
8-ը միայն շնորհուեցաւ:

Համաշխարհային պատերազմէն քիչ առաջ, երթալով սպառ-

հական դարձող Արեւելքի եզնաժամին վտանգաւոր բնոյթի գիտակցութիւնը, աւելի ուժեղացուց միջազգային քաղաքական շահագրգռութիւնը՝ հայկական խնդրին շուրջը: Յաջողուեցաւ վերջապէս բոլոր մեծ պետութիւններու հաւանութիւնը ձեռք բերել՝ հաւաքաբար մշակուած հայկական բարենորոգումներու համար: Պոլսոյ մէջ այս առթիւ մեծ դեր խաղաց Դր. Եօն. Լէփսիուսը իր անդուլ գործունէութեամբ: Հայաստանը պիտի բաժնուէր երկու բննչական շրջանակներու եւ դրուէր եւրոպացի բննիչներու հսկողութեան տակ, Հայերուն պիտի տրուէր օրինական ազգային ներկայացուցչութիւն մը, տեղական ինքնավարութիւն, ինչպէս նաեւ իրապէս ապահովեալ պաշտպանութիւն անոնց կեանքին ու ստացուածքին: Այս ծրագիրն ալ, նախ թուրք կառավարութիւնը եւ քիչ վերջն ալ պայթող պատերազմը, ջուրը ձգեցին:

Հայերը, հակառակ այնքան դառն ու դաժան փորձութեանց, ընդհանուր պատերազմի ծագման վայրկեանէն, պահեցին իրենց ուղղամտութիւնը եւ մնացին թուրքերուն կողմնակից, եւ որպէս զինուոր սրանչելի կռուեցան ու աշխատեցան: Ռուսիոյ կովկասեան սահմանազխին վրայ տեղի ունեցած նախնական մեծ կռուի մը միջոցին միմիայն հայ գունդերու քաջութեան եւ անձնագոհութեան շնորհիւ էր, որ պատերազմական նախարար Էնվէր փաշան իր ամբողջ սպայակոյտով գերի չինկաւ: Երբ Էնվէրը կովկասեան ճակատէն վերադարձաւ, փութաց հայ զինուորներու մասին իր մասնաւոր գոհունակութիւնները երթալ անձամբ յայտնելու հայոց պատրիարքին եւ ըսել թէ անոնք հրաշ յի կերպով կռուեցան: 1915- թ. փետրուար 26-ին, Պոլսոյ մէջ «Օսմանիշէր Լոյտ»ը կը հրատարակէր Էնվէր փաշայի մէկ գրութիւնը, ուղղուած Գոնիայի եպիսկոպոսին, որպէս պատասխան անոր կողմէ իրեն մատուցուած շնորհաորագրին, եւ որ հետեւեալ բովանդակութիւնն ունի.

«... Այդ առթիւ կը յայտնեմ ձեզի իմ շնորհակալութիւնս, եւ առիթէն օգտուելով կուզեմ ձեզի ըսել, թէ օսմ. բանակի հայ զինուորները պատերազմի դաշտին վրայ, իրենց պարտականութիւնները խղճմտօրէն կը կատարեն, ինչ որ ես ինքս ականատեսի հանգամանքովս կրնամ վկայել: Ես կը խնդրեմ որ հայ ազգին առաջ արտաստիչն ըլլալ իմ գոնունակութեանս ու երախտագիտութեանս պատճառովս: Եկատելով որ հայ ազգը բայցևի և իր կասարեալ անձնորոշութեամբ հանգիստ կայտերական օտանեան կառավարութեան:

Էնվէր, պատերազմ. նախարար, փոխ ընդհ. հրամանատար
Կայսերական բանակին

Այս հրապարակային արտայայտութիւնները կը համապատասխանէին իրականութեանը, որովհետեւ Հայ Յեղ. Դաշնակցու-

թեան կուսակցութիւնը, իր քաղաքական ղեկավարի հանգամանքով, պատերազմի բռնկման միջոցին անխախտօրէն հաւատարիմ մնաց իր ծրագրի այն վեճական կէտերուն, որ թուրքիոյ Հայերու պետական ուղղամտութեանը եւ թուրք կայսրութեան, Հայաստանն ալ մէջն ըլլալով, մի եւ անբաժանելիութեան կը վերաբերէին: Միւս կողմէն բնական է կենթադրուէին այս առթիւ՝ հայ ժողովուրդին պետական պաշտպանութիւնն եւ անոր քաղաքացիական իրաւունքներուն ապահովութիւնը: Թէ երիտասարդ թուրք ռէժիմին տակ ալ՝ թեթեւ բարեխաւս մտայնութեան փորձերուն իսկոյն յաջողեցին էին շատ կասկածելի նշաններ, այս բանին Հայերը խորապէս գիտակցած էին 1909—1914ի ժամանակամիջոցին. Բայց եւ այնպէս հայ ղեկավար առաջնորդները դեռ միշտ կը յուսային, թէ պատերազմը պիտի նպաստէր փոխելու երիտասարդ թուրքերու վարուելակերպը եւ արդար վերաբերում մը կիրարկել հայ ժողովուրդին հանդէպ. նկատի ունենալով որ անոնք ստիպուած էին երկրի բովանդակ ուժերը լարել եւ ի մի ձուլել, պետութեան պաշտպանութեանը համար: Միւս կողմէն ալ դիւրաւ ըմբռնելի է, թէ հայ քաղաքագէտներուն մէջ գտնուեցան եւ այնպիսիներ, որոնք կասկածով կը վերաբերուէին դէպի թուրքերը. ինչպէս որ նաեւ Անգլիան, Ֆրանսան եւ Ռուսիան ճիգ կը թափէին իրենց գործակալներուն միջոցաւ Հայերը գրգռել: Սակայն այս փորձերը նշանակալից արդիւնք մը չը տուին:

Թուրքերու կողմէն ալ հիմա այն հայեցակէտը կար, թէ կարելի է սպասել որ կովկասեան Հայերն ալ թշնամական վերաբերում մը ունենան Ռուսիոյ դէմ, ու կովկասեան մասնաշտականներուն հետ միասին, դուրս գան ի նպաստ թրքական շահերուն: Այս բանը տեղի չունեցաւ, որովհետեւ Ռուսիան վերջին ատենները իր հողամասի Հայերուն հետ խելացիօրէն լաւ էր վարուած եւ վերջիններս ոչ մէկ պատեհաւ ունէին, թուրքերու սիրուն համար, իրենց սեփական կառավարութեան դէմ ելլելու, այն ալ այնքան վտանգաւոր ու փափուկ ժամանակամիջոցի մը մէջ: Ռուսիոյ Հայերուն այս հաւատարմութիւնը շատ զէշ ազդեց թուրքերուն վրայ: Թէպէտեւ ոչ մէկ տեղ Հայերը դաւադրութեամբ կամ ապստամբութեամբ նպաստակ ունէին համաձայնութեանը զինեալ օգնութիւն մը հասցնելու—ընդդիմութիւններ այս կամ այն լուծուիլին մասերուն մէջ առաջ եկան զօրահաւարութեան միջոցին, բայց շատ աւելի նուազ եւ աննշան, քան մասնաշտականներու կողմը—ինչպէս նաեւ չը նայած որ զօրահաւարութիւնը ամբողջականօրէն կատարուած էր Հայերէն եւ ասոնց գէնը կրելու բնորոշակ եղողներուն ստուար մասը արդէն թրքական բանակներուն մէջն էին ցրուած, Պոլսոյ մէջ տապալեցաւ երիտասարդ թուրքերու մէկ մասի այն հոսանքը, որ Հայերը պաշտպանելու կուզէր արդարութեան զգացումէն եւ մասնաւոր խելացիութենէ:

մղուած: Հայերու թշնամիները, որոնց նոյնպէս էնվէրը միացաւ, ձեռնակեցին ընդհանուր պատերազմի ներկայացուցած առիթէն օգտուելով՝ վերջնականապէս բնաջնջել Հայութիւնը: Ակտան Հայերը որպէս գործաւոր-զինուոր հաւարել, բայց հաւարուած թշուառները գունդ առ գունդ կը զրկուէին ամալի սարերն ու ձորերը եւ հոն կ'ոչնչացուէին: Կիներու, երեխաներու եւ ծերերու համար կարգադրուեցաւ տարագրութիւն եւ անոնց ստացուածքին կողոպտում: Բացառաբար տեղերը մնացին Պոլսոյ եւ Իզմիրի նահանգի հայութիւնը:

Այս կարգադրութիւնները, որոնց մասին երկար ժամանակ ոչ մէկ մանրամասնութիւն կարելի եղաւ ստանալ, շնորհիւ բոլոր հազարակցութեանց խզումին, թուրք կառավարութիւնը նախ գաղտնի կիրարկեց եւ վերջն ալ ուրացաւ: Վերջերք փորձուեքաւ ինքնարդարացում մը այն պատճառաբանութեամբ թէ՛ հայկական դատադրութիւններ, ապստամբութիւններ եւ վայրագութիւններ տեղի էին ունեցած մահմետականներուն դէմ: Այս ինքնարդարացման փորձը բոլորովին ձախողեցաւ: Թուրք կառավարութիւնը երեւան հաննց բացարձակապէս ծիծաղելի «Դատաստանական գրութիւն» մը, պատկերազարդ գիրք մը յորս լեզուներով եւ հետեւեալ վերնագրով. — «Հայ յեղափոխականներու մոլութիւններն ու շարժումները»: — Այդ երեւելի փաստագիրքը ինքնին արդէն աղաղակող երեսոյթ մըն է թրքական մեղադրանքներու անհիմնութեան եւ անմտութեան, որովհետեւ ուրիշ բան մը չը կար բտելիք, ուստի այդ չնաշխարհիկ գիրքը պէտք էր լոյս բնծայել: Այդ գրքին մէջ գէնքեր են լուսանկարում, որոնք իբր թէ Հայերէն են առնուած եղեր: Նախ ոչ ոք զիտէ թէ արդեօք իրացնէ այդ սուրբերը, հրացանները եւ այլն, Հայերուն են պատկանած եղեր — այդ կարգի նիւթեր բոտ կամս ամէն մէկը կրնայ տեղէ մը վերցնել եւ լուսանկարել — եւ երկրորդ, Արեւելի մէջ ամէն ժողովուրդ զինուած է: Ասկէ զատ տպագրուած են պատկերներ ու խորհրդանշաններ, զինանշաններ եւ դրօշակներ, որոնք տարիներէ ի վեր ծանօթ էին եւ հայերէն կը գործածուէին բացարձակ հրապարակապէս: Վերջապէս նաեւ պատկերներ Վանայ Հայերու ապստամբութենէն: Այդ բաղաբի մէջ իրացնէ Հայերը ինքնապաշտպանութեան էին դիմեր, բայց տեղական կառավարութեան զրդումով՝ իրենց երկու ընկերներու քսոնթեամը մորթուելէն յետոյ միայն:

Տարագրութիւնը երեք արարուածով գրուի հանուեցաւ: Ամէնէն առաջ Կիլիկիոյ, յետոյ արեւելեան նահանգներու եւ վերջապէս պեթութեան արեւմտեան մասի Հայերը արտորուեցան: Թուրք կառավարութիւնը ինքը խոստովանեցաւ թէ — «գէշ պաշտօնեաներու մեղապարտութեամբ» հրումայուած կարգադրութեան կիրարկումի բնթացքին կարգ մը ցաւալի դէպքեր էին տեղի ունեցած: Ասիկա չափազանց մեղմ արտայայտութիւն մըն էր իրական պատահարնե-

րուն: Հայերը բռնադատուած են եղեր, ամենակարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ — երեք, տեղ տեղ ալ մէկ օրուան մէջ — իրենց բնակատեղին պարպել, անոնք մեծ մասամբ իրաւունք չունէին հետերնին կտօքեր վերցնել, իրենց ինչքն ու ստացուածքը առանց ցուցակագրութեան կը գրաւուէին եւ կամ ամբոխին կը բաժնուէին: Տարագիրներու խումբերը անկէ յետոյ շատ շուտով քուրտերու յարձակման կ'ենթարկուէին, այրերը մեծագոյն մասամբ կ'սպաննուէին, իսկ երիտասարդ կիներն ու աղջիկները թրքական հարէմներուն մէջ կը բաժնուէին: Մնացածները անօթի ծարաւ հազարական խումբերով, բոկոտն եւ հեփոտն կը քուէին սարերով ու ձորերով եւ ամալի համբաներով վերջապէս Միջագետքի անապատին եզերքը՝ կեղրոնատեղիներու մէջ արգելափակուելու: Ասոնց կէս մասը արդէն ճանապարհին փճացած է, մնացեալը տեւական անօթութեամբ ու համահարակներով տասանորդուած:

Թրքական հայերու թիւը պատերազմէն առաջ, վաւերական գնահատումով 1,850,000 էր: Ասոնցմէ մօտաւորապէս 250,000ը Կովկաս են ապաստանած եւ կամ Թուսերու յառաջխաղացումով փրկուած: Մօտ 200,000 Պոլսոյ եւ Իզմիրի մէջ, երկրի ուրիշ զանազան կողմերը, որպէս անհրաժեշտ վարպետներ ու գործաւորներ եւ կամ իսլամացած ըլլալով խնայուած են: Ուրեմն տարագրութիւնը իր հետ քշեց տարաւ 1,400,000 ժողովուրդ: Այս թուէն թերեւս ենթադրաբար 250,000ը վերապրած են, մեծամասնաբար կիներ եւ երեխաներ, եւ մեծագոյն մասով թշուառ փեմակի մէջ: Ուրեմն մէկ միլիօն Հայեր, մեծագոյն կէսէն աւելին թրքական բաժնի Հայ ժողովուրդէն, 1915-էն մինչեւ 1918-ը թուրք կառավարութեան հրամանով կոտորուած, անօթութենէ, ցուրտէ, հիւանդութիւններէ եւ բռնաբարութիւններէ, ըլլայ ճամբուն վրայ, ըլլայ անապատին մէջ, ոչնչացած է(*):

Թուրքերու խոստովողական պատճառաբանութիւնը, թէ վարչական պաշտօնէութեան յանցապարտութեամբ քանի մը ցաւալի դէպքեր են պատահած, բացարձակ անհիմն է:

Երիտասարդ թուրք իշխանաւորներ, ընդհակառակը պատահական խօսակցութեանց մէջ, չեն վարանած ինքնավկայելու թէ եղած կարգադրութիւնները նպատակ ունէին «լուծելու» հայկական հարցը, այսինքն բովանդակ Հայ ժողովուրդի բնաջնջումը մտադրուած էր:

Նախկին ռուսական կայսրութեան Կովկասեան բաժնին մէջ պատերազմէն առաջ կ'ապրէին 1ուկէսէն 2 միլիոն Հայեր, ասոնց վրայ պէտք է բարդել այն քառորդ միլիոն Հայութիւնը, որ կոտորածներէն առաջ կրցան ապաստանիլ Կովկաս եւ փրկուիլ: Ուրեմն,

[*] Թիւ'ըը տունուած են դերմանօ-Տայկական թղթակցութեանց դիւանէն, Տրտագրակուած գերմանօ-Տայկական ընկերութեան կողմից 1918 թ. Նոյ. 12. Թիւ 1:

Կովկասեան Հայաստանի մէջ, ներկայիս տեղացիներն ու փախստականները միասին հաշուած կը բովանդակէ 2 միլիօն Հայութիւն մը: Քառորդ միլիօն մըն ալ կը հաշուուին, ինչպէս ըսինք տարագրութենէ վերապրողները, որոնք հետզհետէ իրենց ծննդավայրը կը վերադառնան: Նկատի ունենալով Հայ Ժողովուրդի կենսունակութիւնն ու առողջ անողականութիւնը, առանց վարանումի կարելի է հաշուել, թէ ժամանակի ընթացքին հայկական բարձրաւանդակը, վերստին հայ մեծամասնութիւն մը պիտի բովանդակէ: Գալով այն խնդրին թէ Հայերու ստացուածքներն ու տունները, որոնք մահմետականներէն գրաւուած են, անոնց ձեռքը չը պիտի շարունակեն մնալ, այդ մասին խօսք անգամ կարելի չէ ընել: Նոյնպէս անկասկած է՝ թէ ապագային միջոց եւ նամբայ պիտի գտնեն Քուրդերը ու ժգնապէս ստնձելու: Եւ որովհետեւ այնքան բաներ պատահելէն յետոյ, մինչեւ հիմակուած թրքական Հայաստանին վերստին թրքական տիրապետութեան ենթարկուիլը անկարելի կը թուի, եւ յետոյ նոյնպէս անհաւանական է, թէ ռուսական իշխանութիւնը մինչեւ հիմակուած պէս վերստին Անդրկովկասեան բաժնի մէջ պիտի տեղադրուի, ուստի ըստ ամենայն հաւանականութեան, այնքան զարհուրելի տառապանքներէն յետոյ Հայ Ժողովուրդը պիտի վերջապէս ձեռք բերէ բաղարկական անկախութիւն մը եւ ազգային բարգաւաճում մը իր սեփական հայրենիքին մէջ:

Ք Ա Ղ Ո Ւ Ա Ծ Ք Ն Ե Ր

1915Ի ԿՈՏՈՐԱԾԵՆ ԵՒ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ

Յունիսի 8, 9 եւ 10-ին Երզնկայէն առերեսոյթօրէն կարգապահութեամբ մեկնող կարաւանները (երեխաները լեցուցած էին եզան սայլերու մէջ), զինուորներու ընկերակցած էին: Հակառակ ասոր, մեկնողներէն շատ չնչին մաս մը միայն կրցեր նամբողութեան յառաջիկայ կայանը հասնել: Դէպի Խարբերդ տանող նամբան, Երզնկայի դաշտը քաղաքի արեւելակողմը ձգելով կը հետեւի Եփրատի տողանցումին, որ հոս Տաւրոսի շղթան ճեղքելով կը շարունակէ իր հոսանքը: Չամազան մանուածապատ դարձուածքներով սեպածեւ ժաբապատներու ընդմէջէն, նամբան կը հետեւի Եփրատին: Մինչեւ Քէմախ տարածութիւնը, որ օդային գծով միայն 16 քիլոմէթր է, շնորհիւ դարձուածքներուն՝ կ'երկարի մինչեւ 55 քիլոմէթր: Նեղ կիրճերուն մէջ զինուորներու եւ փութացող Քիւրտերու միջեւ, քայլին վրայ գամուած անպաշտպան խումբերը տարագիրներուն, գրեթէ միայն կիներ ու մանուկներ, յարձակման ենթարկուեցան: Նախ եւ առաջ ամենքն ալ կողոպտուեցան, յետոյ ամենազգուելի ձեւերով մորթոտուեցան, եւ մարդասպանները բոլոր դիակները զեռը նետելով՝ հեռացան նոր պարտականութեան: Հազարներով կը համբուին Քէմախ Պողազիի գոհերը: Գերման գթութեան քոյրերը անա թէ ինչ կը պատմեն.

«Էուրերուն նշմարտութիւնը նախապէս մեր թուրք խոհարարու հիին կողմէն հաստատուեցաւ: Այս կիներ արցունքներու մէջ կը պատմէր մեզի, թէ Քուրդերը կիները չարչարանքով սպաննած էին եւ մանուկները Եփրատի յորձանքներուն մէջ նետած: Երկու մատուցալ ուսուցչուհիներ, որոնք Խարբերդի ամերիկեան բօլժի մէջ կըրթութիւն էին ստացած, տարագիրներու խումբի մը հետ յունիսի 10-ին Քէմախ Պողազիով անցած ատեննին, խաչածեւ կրակի մը հանդիպել են: Առջեւի կողմը Քուրդերն նամբան պատնէշած եղեր, ետեւի կողմը բռնած՝ ինչ որ Թալաթ անունով սպայի մը զինուորները: Սարսափէն բռնուած ասոնք երեսի վրայ գետին են տարածուած, եւ երբ հրացանածգութիւնը դադրել է, ասոնց յաջողուել է, ինչպէս նաեւ մէկի նշանածին, որ կանաչի զգեստ է հագած եղեր, խտոր նամբաներով Երզնկա վերադառնալ...»

կարծուի թէ մարդ գլուխ, ո՛չ, այլ երեսուն հոգին միասին: Այսինքն մարդ գլուխ ամսական 10 ֆէնիկ (նիքէլ 25 փարանոց): Առաջին օրերը Մարաշով եկան անցան մօտաւորապէս 400 բոկոտն կիներ, մանկիկ մը մէկ թեւերուն, ուրիշ մը կռնակնուն (շատ յաճախ արդէն մեռած) եւ ուրիշի մըն ալ ձեռքէն բռնած:

Ասոնց համար, որպէս զի կարողանան ճամբան շարունակել, Մարաշի Հայերը, որոնք վերջը իրենց կարգին տարագրուեցան, 50 ոսկիի (մօտ 900 մարք) կօշիկ գնեցին: Մարաշի եւ Այնթապի միջեւ, մահմետական բնակչութիւնը, թրքական զիւղի մը մէջ, 100 բնտանիքէ բաղկացած տարագրուող կարաւանի մը հաց եւ ջուր դրամով մաաակարարել ուզեց: Ձինուորները այս առուտուրն արգելեցին: Ամերիկեան միսիօնարներն ու Այնթապի Հայերը, որոնք վերջը նոնապէս տարագրուեցան, կարելի դարձուցին, զիշեր ժամանակ, երբ այս տարագիրները, թուով 20,000 հոգի, մեծ մասամբ կիներ ու երեխաներ, Այնթապի քովերէն կ'անցնէին, հաց եւ դրամ հասցնել անոնց: Ասոնք Մարաշի գաւառակի զիւղերէն էին: Տարագիրներուն արգելուած էր Այնթապի մէջ մտնել, անոնք ստիպուած էին բացօթեայ գիշերել:

Տեղափոխութեան ընթացքին, տարագիրները կը կողոպտուէին նախ իրենց հնչուն դրամներէն եւ վերջն ալ ինչ որ ունէին...: Ասկէ զատ տարագիրներուն չորս հինգերորդը կիներ ու երեխաներ էին: Ասոնց երեք հինգերորդը բոկոտն կը բալէին...: Ամենատաժանելին այն կանանց վիճակն էր, որոնք յղի էին եւ ճամբուն վրայ կը չօքէին...: Հազիւ թէ անոնց ժամանակ կը տրուէր, իրենց զաւակը աշխարհ բերելու: Գիշեր մը կիներէն մէկը երկուօրեակ մը ծնաւ: Շաջորդ առտուն բռնադատուած էր նորածինները կռնակն առած՝ հետիոտն յառաջանալու: Երկու ժամ քայլէն յետոյ գետին փոռուեցաւ եւ մեռաւ, կարաւանը սակայն խարազաններու տակ շարունակեց յառաջանալ...: Ուրիշ մը նման պարագաներու տակ, ուժասպառ քայլին վրայ ինկաւ, զինուորները տար բռնադատեցին շաղկի երկու մանկիկները մացառի մը տակ ձգել, ու կարաւանին հետ յառաջանալ: Ուրիշ կին մը յոգնութենէն գետին տապալեցաւ, բռնադատուած էր իսկոյն ճամբան շարունակել, ոտքի ելաւ եւ հաղիւ մէկ երկու քայլ փոխած՝ ինկաւ անշնչացած: Մէկ ուրիշ կին մը, երբ նոյնպէս ոգեսպառ տարածուած էր ճամբուն վրայ, Այնթապի մօտերը շրջապատուեցաւ ամերիկեան միսիօնարներով: Ուրիշ գթութիւն մը չը կրցան ձեռք բերել, քան այն, որ կիներ իրաւունք ստացաւ անասունի մը վրայ հեծնել եւ ցնցոտիներու մէջ պարտրուած զաւակը զիրկն առած՝ շարունակել անձանօթ մահուան ճամբան...: Ճամբուն երկայնքն ի վեր անհամար մանկանց անթաղ դիակներ կը մնան: Թուրք հազարապետ մը, որ երեք օր առաջ ինձ հետ վերադարձաւ, կ'ըսէր, թէ շատ մը մանուկներ կէս ճանապարհին իրենց

մայրերուն կողմէ լքուեցան, որովհետեւ այլեւս կերակրել չէին կարող: Մեծ երեխաները Թուրքերու կողմէն իրենց մայրերէն բռնի կը յափշտակուէին: Այս հազարապետն ալ, ինչպէս նաեւ եղբայրները մէկ մէկ երեխայ էին հետերնին առած, եւ կը խորհէին զանոնք որպէս մահմետական մեծցնել: Այս տղաքներէն մէկը գերմաներէն գիտէր: Ասիկայ գերմանական որբանոցներէն որբ մը ըլլալու էր, որոնց նոյնպէս չէր խնայուած...: Այս տեղափոխութեան միջոցին ուժասպառութենէ մեռած կանանց թիւը կը հասնի 300ի...:

28-ը օրերէ ի վեր ամէն օր կը տեսնուին դիակներ եփրատի մէջ, որ հոսանքն ի վար կ'երթան՝ երկուական կռնակ կռնակի կապուած, երեքականէն մինչեւ ութնական բազուկ բազկի շղթայուած... Այն դիակները, որոնք եզերքն էին նետուած՝ շուներէն լափուեցան: Ուրիշներ, որոնք աւազակոյտերուն կառչած մնացին՝ անգղերը վրանին թառեցին: Գերմանացի մը գետէն մէկ անգամ անցած պահուն՝ տեսաւ վեց զոյգ դիակներ, որ յորձանքները կը տանէին:

Հեծելազօրաց հրամանատար զերմանացի մը կը պատմէր՝ թէ Տիարպէքիրէն Ուրֆա ծիով անցած միջոցին, ճամբուն երկու կողմերուն վրայ տեսած է անթիւ անթաղ դիակներ, ամենքն ալ երիտասարդ տղաք՝ վիզերը կտրուած...: Տարագրուողներէն կէսն իսկ կենդանի չէր մնար: Առջի օրը հոս, կայարանին մէջ մեռաւ կին մը, երէկ 14, իսկ այսօր մինչեւ կէսօր՝ 10: Հաճրնցի բողոքական երէց մը կ'ըսէր Օսմանիչի մէջ թուրքի մը — «այս տարագիրներէն կէս մասն անգամ կենդանի չի մնար»: Թուրքը կը պատասխանէր — «հիշդ այդ է արդէն մեր ալ նպատակը»: Սա ալ պէտք չէ մոռնալ, որ կան է արդէն մեր ալ նպատակը, որ այն վայրագութիւնները, որոնք գործադրուեցան մահմետականներ, որ այն վայրագութիւնները, որոնք գործադրուեցան Հայերուն վրայ, կը դատապարտեն: Մահմետական շէյխ մը, Հայէպի մէջ ակնաւոր անձնաւորութիւն մը, այսպէս կ'արտայայտուէր իմ ներկայութեանս: — «Երբ Հայերու հանդէպ գործադրուող վարմունքի մասին կը խօսին, ես կ'ամչնամ որ թուրք մըն եմ»: Ով որ կենդանի մնալ կ'ուզէ, պարտաւոր է իսլամութիւնն ընդունիլ: Եւ այս բանին զարկ տալու համար մասնաւոր ընտանիքներ զուտ թրքաբնակ զիւղերը կը զրկեն: Այստեղէն ու այնթապէն անցնող տարագիրներուն թիւը մինչեւ հիմա 50,000-ի կը հասնի: Ասոնցմէ ինը տասներորդը հասած վայրկեանին պատուէր ստացաւ յաջորդ առտուն իսկ առաջ շարժուիլ: Տարագիրներուն մեծագոյն մասը Ուրֆայի վրայով դէպի Մուսուլ կը տեղափոխուին, իսկ փոքր մասը Հայէպի վրայով՝ Տէլը էս Զօրի ուղղութեամբ: Պաշտօնեաները կ'ըսեն, թէ զրկուողները այն տեղուանքը պիտի տեղաւորուին, սակայն դանակէն ազատուածները անկասկած անօթութեան գոհր պիտի դուռնան: Տէլը էս Զօր, Եփրատի եզերքը, տեղափոխուածներէն 10,000 հոգի ժամանած են: Միւսներու մասին մինչեւ հիմայ ոչ մէկ լուր չը կայ: Մուսուլի ուղղութեամբ զրկուածներու մասին կ'ըսուի՝

Թէ երկաթուղու գծէն 25 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ պիտի գետեղուին, ասիկայ կը նշանակէ, թէ անոնք անապատը պիտի քրշուին, ուր իրենց բնաջնջումը առանց վկայի գլուխ պիտի հանուի:

Ինչ որ ես կը գրեմ, մասնիկ մըն է միայն այն անգթութենէն, որ երկու ամսէ ի վեր հոս կը զործադրուի, եւ որ օր օրի աւելի կը ծաւալի: Պատմածներս ամենաչնչին մասնիկներն են, որ ես իմ աչքերովս եմ տեսած եւ կամ բարեկամներէս ու ծանօթներէս, որոնք ականատես վկաներն են եղած, տեղեկացած եմ: Այն ամէնքին մասին, որոնց համար ես կը տեղեկագրեմ, ի վիճակի եմ ամէն ուզուած վայրկեանին տալ թուականներն ու անձանձ անունները, որոնք վկաներն են եղած:

(Լեփսիուս, տեղեկատուութիւն, երես 140—145)

1918ԻՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ ՊԱՏԱՀԱԾՆԵՐԸ

1. ԱՐՏԱՀԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԸ

Երբ այս տարուան մարտ ամսին մէջ թրքական զուռները ռուսական (1914-ի) սահմանին մօտեցան, տեղական թուրքերը (Անարացիները) Պաթումի եւ Կարսի հողամասերուն պատկանող Արտահանի, Օլթիի եւ Արդուինի շրջաններուն մէջ, օսմանցի թուրք զազունի պատուիրակներու հրամանատարութեան տակ անդրկովկասեան հանրապետութեան դէմ ապստամբութիւն մը կազմակերպեցին: Այս հողամասերուն մէջ տիրեցին բաղաբնութեւն եւ զիւղերու եւ զանոնք յանձնեցին թուրք պաշտօնեաներուն: Այս կացութեան երեսէն Հայերն իրենց բնակավայրերէն փախչելով հաւաքուեցան զխաւորաբար Արտահանի մէջ (7000 հոգի) եւ Օլթի (1500) հոգի: Այս Հայերը շատ անգամներ փորձեցին Արտահանն ու Օլթին ձգել եւ հեռանալ Կարսի ուղղութեամբ, միայն թէ տեղական թաթարներն ու Անարացիները չի թողուցին հեռանալ, առարկելով թէ ճամբաները անվտանգ չեն եւ այդպիսի ուրիշ պատճառաբանութիւններ: Իրականութեան մէջ սակայն անոնք բոլորովին տարբեր նպատակներ կը հետապնդէին այս Հայերու նկատմամբ: Մարտ 15-ին Արտահան եկաւ յայտնի Գուրդ Աղա Ապտուլլահն իր 200 հեծեակներով, եւ տեղական պաշտօնատարներէն, թաթարներ ու Անարացիներ, որոնք միակցած էին ապստամբներուն եւ թուրքերուն կողմն անցած, մեծամեծ պատիւներով ընդունուեցաւ: Այս բուրդն ալ թրքական ծառայութեան մէջ էր:

Յաջորդ օրը (Մարտ 16-ին) սկսաւ Արտահանի Հայերուն կոտորածը: Ականատես վկաներ՝ վրացիներ, Յոյներ եւ Ռուսեր — սպաններ եւ պաշտօնեաներ ռուսական զանազան հիմնարկութիւններու, որոնք փախուստի միջոցին հոս քանի մը օրեր վար դրուած էին — այս փայրագութիւնները նկարագրած են: Ասոնք իրենց աչքերը տեսած են՝ թէ ինչպէս Ապտուլլահի մարդիկն ու տեղացի թաթարներն ու Անարացիները խումբ առ խումբ կը մօտենային Հայոց տուներուն, որոնք առջի զիջերուրնէ արդէն նշանագծուած էին: Ամենէն առաջ իւրաքանչիւր տուն գնդակի տակ կ'առնուէին, յետոյ ներս կը խուժէին եւ այդ մարդիկը դուրս նետելով մուտքին առջեւ կը սպան-

նէին: Յաճախ մարդիկ ինքնաբերաբար տուներէն դուրս կը խոյանային եւ կամ պատուհաններէն կը ցատկէին, բայց ասոնք գրեթէ ամենքն ալ իրենց փախուստին մէջ զնդակահար կ'իյնային: Քիչերուն յաջողուեցաւ տանիքներու վրայ եւ կամ ներքնայարկերու մէջ պահուիլ: Սակայն ասոնք ալ գանուելով՝ իրենց թաքստոցներուն մէջ սպաննուեցան: Այս ականատեսները սպանուածներու մէջ պակաս թուով կանանց եւ երեխաներու դիակներ չը տեսան: Բայց եւ այնպէս մատղաշ կիներու եւ աղջիկներու մեծամասնութիւնը խուճերու վերածուած՝ մասնաւոր տուներու մէջ հաւաքած էին: Այսպիսի բանի մը տուներ, ուր կիներ եւ մանուկներ արգելափակուած էին, բռնկցուցին եւ մէջինները ողջ ողջ այրեցին: Այս եղանակով մօտաւորապէս 7000 հոգի կոտորեցին, որոնք ուրիշ օ եւ է յանցանք մը չունէին, բան այն, որ հայեր էին ծնած: Միեւնոյն նակատագրին ենթարկուեցան նաեւ այն Հայերը, որոնք Օլթիի մէջն էին հաւաքուած:

2. ԲԱԳՈՒԻ ԱՐԵԱՆ ԲԱՂՆԻՔԸ

Բագուի արիւնահեղութեան մասին կը տեղեկացնէ Թիֆլիսեան օրաթերթը, «Կավկասսոբոէ Ըսոյօ», 1918 հոկտեմբեր 12-ին.

— «Անճնաւորութիւն մը, որ Թուրքերու Բագու մտած ատեն այս քաղաքին մէջ կը գանուէր, կը տեղեկադրէ.

Թուրքերը 1918 սեպտեմբեր 14-ին երեք ուղղութեամբ քաղաք խուժեցին. Շէմախինակի փողոցէն, Ստանիսլաւսկի փողոցէն եւ սեւ քաղաքէն: Սկսաւ սպանութիւն եւ կողոպուտ: Կողոպտումը խիստ համադրութեամբ մը կատարուեցաւ: Տեղական թաթարներէն կազմուած խուճեր, ամէն մէկը երկու կամ երեք կարգաւ, մէկը միւսի ետեւէն կը կողոպտէին: Ասոնք ոչ մէկ հատիկ տուն խնայեցին եւ ոչ մէկ խանութ մտոցան: Բագուի բովանդակ Հայոց տուներէն, կարծես թէ հրաշքով միմիայն տասնեւհինգ հատ մտոցուեցան: Ամէն տուն մաս մարուր կը կողոպտուէր: Կողոպտիչները տառացիօրէն ոչ մէկ բան կը ձգէին, ոչ տախտակ, ոչ կտորտուած մահնակալ եւ ո՛չ իսկ հասարակ հողէ ծաղկաման մը: Ամէն բան միայն կը վերցնէին տանէին: Ծանր առարկաները կառքերով կը տեղափոխէին, որոնք շարք առ շարք կը հետեւէին կողոպուտի սեւ թափօրին:

Նմանապէս Հայերու կոտորածը լաւ էր կազմակերպուած:

Չէին խնայուեր ոչ այրերը, ոչ կիները, ոչ երեխաները, ոչ ծերերը եւ ո՛չ ալ հիւանդները: Մարդասպանները տունէն ներս կը մտնէին եւ ամբողջ ընտանիքը կը կոտորէին՝ ամենափոքրէն սկսեալ մինչեւ ամենածերը եւ վերջինը: Շատ քիչերուն յաջողուեցաւ դրամով իրենց կեանքը զնել, եւ ասոնք ալ սակայն իրենց փրկութիւնը կը պարտին այն հանգամանքին, որ ասոնց տուներուն մէջ Ագրպէճանցի թաթարներն ալ թուրք զինուորներուն հետ չը մտան, այլ լոկ թուրք զինուորներն ալ ամբողջովին մասնակցեցան արեան հարսանիքին, ինչպէս որ տեղական թաթարները, եւ սակայն թուրք զինուորները նուազ անողոք էին: Դէպքեր եղան, երբ Թուրքերը փրկագինը գրպանելէ յետոյ ոչ միայն իրենց զոհերը չը մեռցուցին, այլ նաեւ գաւոնի պաշտպանեցին Թաթարներու դէմ: Այս վերջինները բացարձակօրէն անգութ եւ անագորոյն էին, արեան տեսքը զիրենք աւելի կը մոլորեցնէին եւ նորանոր արիւնահեղութեան կը արամադրէր անդիմադրելիօրէն: Եթէ զոհերու դրամն ու աղաչանքները թուրք զինուորներուն սիրտերը երբեմն կը շարժէին, Թաթարները ընդհակառակը ոչ մէկ միջոցով կարելի չէր ըլլար մարդասպանութենէն ետ կեցնել, կամ անոնց սիրտը շարժել:

Խնայուելու պաղատանքներուն, փրկանքի առաջարկութեանց անոնք միայն մէկ պատասխան ունէին — «չենք ուզեր, մենք արիւն կ'ուզենք»:

Թաթարները իրենց արիւնալի ձեռնարկներուն մէջ՝ խտրութիւն չէին դնէր հասարակական հիմնարկութիւններու միջեւ: Պալատանի հիւանդանոցի բոլոր հիւանդները խողխողուեցան. բժիշկներն ու զթութեան բոլոր թոյն ընդունեցին չարչարանքի եւ անարգանքի մահերէն ազատուելու համար: Փախստականութեան մանկանց ապաստանարանի մէջի բոլոր մանուկները կոտորեցին: Երբ սկսուեցաւ քաղաքը դիակներէն մաքրել, Քամէնիսկոյէ փողոցին մէջ, ուրկէ բեռան օթօմօպիլ մը կանցնէր, եւ որ յատկացուած էր դիակները քաղաքէն դուրս կրելու, 60 դիակներ կը փոխադրէր 8—10 տարեկան որբերու, զոր առած էր փախստականութեան պատրաստութեամբ: Ոչ սպանուած եւ ոչ ալ կենդանի մնացած կիները ազատ մնացին բռնաբարումէ: Բռնաբարուեցան նաեւ անչափահաս աղջիկներ ու մանկիկներ, ինչպէս նաեւ պառաւ կիներ եւ այս անխտիր ամէն տեղ, տուներուն մէջ, փողոցը...

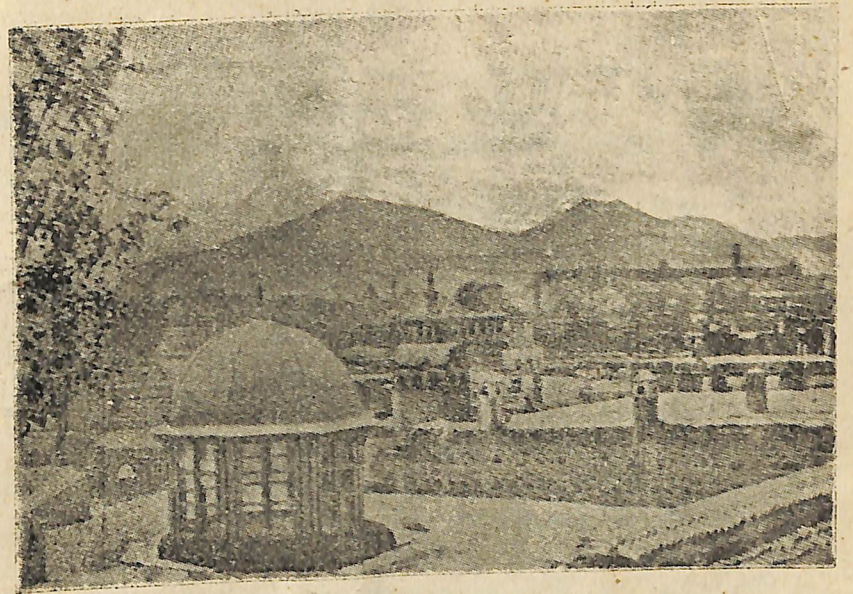
Թաթարները յետոյ կը յայտնէին թէ իրենք իրաւունք էին ստացեր երեք ամբողջ օրեր սպանել եւ կողոպտել: Շատ դժուար է զոհերու իսկական թիւը ճշդելը: Ամէն պարագայի շատ մեծ է: Թաթարական շրջաններու մէջ սպանուածներու քանակը 8000 կը գնահատեն. Հայերու տուեալներով, այս թիւը կը հասնի 30,000-ի: Էրմէնիքէնտի եւ Սեւ քաղաքի հայ բնակչութիւնները ամբողջովին անյայտաբաժ են:

Երեք օր տեւեց այս զարհուրելի սպանողը...

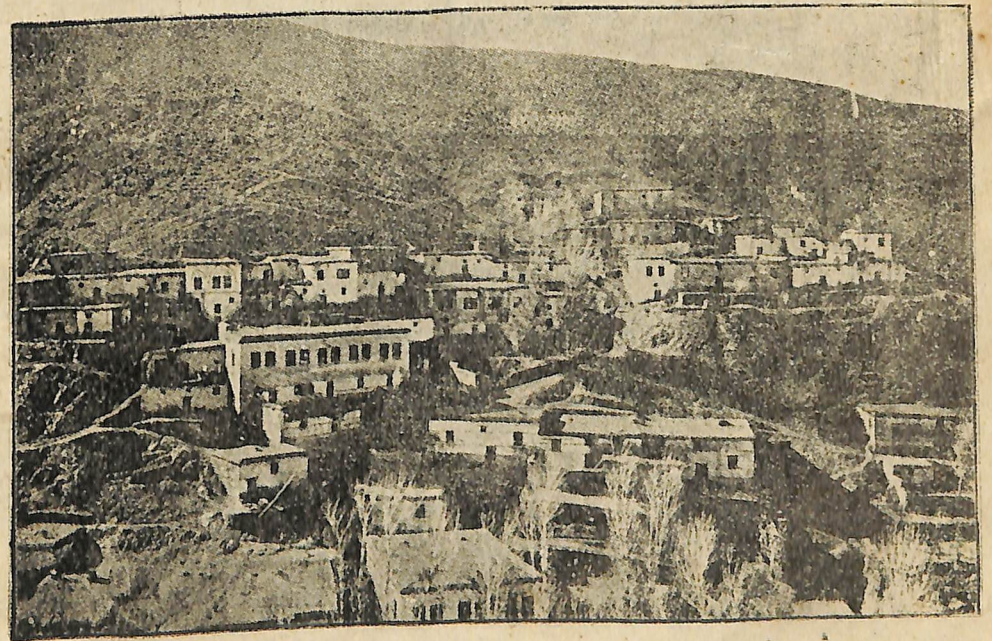
Երբ կոտորածը դադարեցաւ, սկսան ձերբակալութիւնները: Քաղաքին մէջ մնացած զրեթէ բոլոր մտաւորականները բանտ նետուեցան: Հայերուն արգելուած էր Բագուէն մեկնելը, եթէ ոմանց ալ կը յաջողուէր փախչիլ, անոնց ալ կը սպասէր նամբու վտանգը:

Ձերբակալուածներուն վիճակը տաժանելի է: Շատ դժուար է անոնց դուրսէն օգնութեան հասնիլը: Ձերբակալման պատճառը անյայտ է: Այն հարցումին՝ թէ — «ինչու կը ձերբակալէք» — այս պատասխանը կը յաջորդէ. — «Պէտք է եւ այդ պատճառով ալ կը ձերբակալենք, այլեւս ի՞նչ պէտք ունիք որ պատճառը պարզուի»: — Դեռ մինչեւ այս ժամս խռնումներ եւ իրարանցում առաջ կուգան քաղաքի փողոցներուն մէջ, եւ Հայեր, որոնք խիտ բազմութեան մէջ կը գտնուին, կը հանուին եւ ուղիղ բանտ կ'առաջնորդուին: Կարեն, Հայերու կացութիւնը Բագուի մէջ անուելի է: Եթէ դուրսէն օգնութիւն մը չը հասնի, շատ Հայեր անօթութենէ պիտի մեռնին...»

Խալիլ փաշա անուշով թուրք հրամանատարի մը օգնական տրուած զերման սպայ մը, Հայ Հանրապետութեան Թիֆլիզի դիւանագիտական ներկայացուցիչին՝ կատարուած վայրագութեանց մասին իր պարտաւանքը հետեւեալ խօսքերով արտայայտեց. — «Այն բարբարոսութիւնը, որ Բագուի մէջ կատարուեցաւ, աննկարագրելի է: Որպէս ջրիտոննայ եւ երոպացի՝ իմ ուժերէս վեր է այդպիսի վայրագութիւններու հանդիսատես ըլլալ, այս իրիկուն իսկ իմ հրաժարականս պիտի տամ Խալիլ փաշային: Սպանող տեղի ունեցաւ բարբարոս եղանակով մը, եւ ամբողջ հարուստ ու շքեղ քաղաքը կոզոպտուեցաւ: Ես ինքս տեսայ փողոցի մը մէջ քստնէն մինչեւ երեսունընիւց կապեալ հայեր եւ անոնց քով սուխուտը պահակներ: Անոնց նակատագիրը ինձի յայտնի էր եւ չափազանց դժուարութեամբ կարողացայ զանոնք փրկել: Բայց քանի՞ քանի այդպիսիներ, առանց փրկող օգնութիւն մը ստանալու՝ հեռացաւ այս աշխարհէն: Երբ մենք փողոցներով կ'անցնէինք, տուներու մէջէն շարունակ օգնութեան աղաղակներ կը լսէինք: Մէկ քանիներուն կրնայինք հասնիլ, բայց շատ շատերուն անկարող էինք: Մենք միայն չորս զերմանացիներ էինք եւ չէինք կրնար ալ աւելի օգնել, մանաւանդ որ մահամետականներու վերաբերումը մեզի հանդէպ ալ թշնամական էր: Խալիլ փաշան ուղղակի պատասխանատու չէ վայրագութեանց: Ամբողջական պատասխանատուութիւնը կ'իյնայ Նաւրի փաշային եւ իր սպայակոյտին վրայ, կրնային, եթէ միայն ցանկանային, կոտորածն ու կոզոպուտը արգելիլ: Այս բաները միայն զինուորներու մուտքի օրերուն չը պատահեցան, այլ նաեւ վերջն ալ: Ես այն տպաւորութիւնն ստացայ՝ թէ այս կոտորածները առաջուց ծրագրուած էին: Այդտեղ նաեւ պէտք է փնտուել պատճառը, որ Թուրքերն ամէն բան րրին, զերման զօրամասերը արշաւանքին չը մասնակցեցնելու համար:»

Է Ր Զ Ր Ո Ւ Մ Ք Ա Ղ Ա Ք

Մ Ո Ւ Շ Ք Ա Ղ Ա Ք Ը

3. ՆՈՒԽԻԻ ԵՒ ԱՐԷՇԻ ՄԷՋ

Բագուի առումէն յետոյ նման կոտորածներ տեղի ունեցան Գանձակի շրջանին մէջ: Այն կողմերու հայ բահանայի մը հայ հանրապետութեան Թիֆլիսի դիւանագիտական ներկայացուցչին դրկած տեղեկագրէն կը բաղնը հետեւեալը.

— Նուխիի եւ Արէշի շրջանի հայ զիւղերը, մեծ եւ փոքր Սէօկիւտլու, Հօխկախին, Թօսիկ, Հիրիք, Նիշ, Վարդաշէն եւ Պալլէթ, որոնք վերջին կոտորածներէն խնայուած էին, վերջին օրերս ասոնք ալ ենթարուեցան բռնութիւններու, անգթութեանց եւ կոտորածներու: Գիւղացիները իրենց լքած դաշտային աշխատանքներուն վերսկսած էին, երբ խմացուեցաւ թէ օսմանեան զօրամասերուն եւ թաթարական խումբերուն այլեւս արգիլուած էր սպաննել եւ զիւղերն այրել: Ասոնք սկսան հացահատիկներու բաղին, եւ փաշայի հրամանին համաձայն, որ Մեծ Սէօկիւթլու կը նստեր, իրենց հացահատիկներու եւ բանջարանոցներու երկու տասներորդ մասը սեփական սայլերու փայ բնօքած Ակտաշ տարին: Սակայն Բագուի առումէն յետոյ թուրք զօրամասերու հրամանատարին եւ զինուորներուն վերաբերմունքը փոխուեցան: Գաշտային աշխատանքները լմնալէն յետոյ զիւղացիները կը կարծէին՝ թէ իրենց պարտականութիւնները կատարած էին թուրքերու հանդէպ: Բայց հետեւեալ սարսափները տեղի ունեցան: Ամէնէն առաջ թուրքերը Մեծ-Սէօկիւթլուի բահանան՝ Սարգիս Տէր Արսէնեանը, հարիւր տասնեակինգ տարեկան ծերունի մը, Ջաթեր Ներսէս Տէր Յովսէփեանը, ինչպէս նաև բոլոր զիւղի առաջնակարգ անձնաւորութիւնները ձերբակալելով զիւղէն դուրս հանեցին եւ սպաննեցին: Յաջորդ օրը զիւղի բոլոր երիտասարդ մարդիկն հաւաքեցին, զիւղէն բանի մը վերստ հեռացնելով միեւնոյն ձեւով գնդակահարեցին: Շատ քիչ թուով զիւղացիներ յաջողեցան իրենց կեանքը փրկել: Ասոնցմէ վերջը կարգն եկաւ մատղաշ եւ սիրուն կանանց, որոնք թաթարական զիւղերը տարուելով՝ բռնարարուեցան: Վերջապէս թուրքերը հինգէն մինչեւ տասը տարեկան մանուկներն հաւաքելով՝ խարազաններու հարուածներով մեռցուցին: Մարտահար զիւղացիները իրենց կեանքը փրկելու համար դիմեցին մահմետական կղերականութեան, խնդրելով որ իրենց արտօնուի իսլամութիւնն ընդունիլ, սակայն մերժողական պատասխան ստացան: Ասոնց կ'ըսուէր՝ թէ Նուխիի եւ Արէշի շրջաններէն, մարդկանց մտքերէն իսպառ պիտի ջնջուի այն յիշողութիւնը՝ թէ այս տեղերը հայութիւն է ապրած:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Տօֆփ • Փսուղ Ռօհրպախի ևոր հրասարակած «Հայասան» գրքի կարեւոր մասերը քարզվանաքար անկողնեցիկն այս գրկոյցին մեջ, ընթերցող Հայ հասարակութեան ծաւօրացնելու համար այն միտքերը եւ խորհրդածոյթիւնները, որ Տօֆփ • Ռօհրպախ եւ ևնանները ունին դիպի Հայկական Հարցը: Անոնց թիւը շատ փոքր էր, աննշան խաբակ մը, որոնք միգրիւնի ի վեր ունեցած են բոլորովին սարքեր քաղաքական տեսակետներ, որը տրամագծօրէն հակառակ էր գիւնուորապաշտ խաբակի քաղաքական հայեացքներուն: Դժբախտաբար այս խաբակին ձայնը խեղդուած էր քաղաքական հակառակորդներու կողմէն, կըրքնած թիւս ուժին կը խեղդիւն անէն շնորհով որ հակառակ նկատիւն իրենց հայեացքներուն:

Այս երեւոյթը ապացոյց մըն է թէ Գերման ժողովուրդը անկողնապէս չէր բաժնէր հայկական դժբախտութիւններու պատասխանատուութիւնը, որ իրաւակը կ'իջնայ Գերման կառավարութեան վրայ:

Գիւնուորապաշտներուն արեւելքի մեջ վարած թիւս ու կուպիս քաղաքականութեան, անվեներ հակառակորդներու խաբակը, կատարուած խժոժութիւնները հրապարակելու համար, գերմանական ձեռքեր քաղաքացիական ուժերու միջոցով զարմանելու գիւնուորական սպառնալիքներուն եւ հայածանկներուն: Այս խաբակի անհնարաբար ևնանկարկառուն ներկայացուցիչը, Տօֆփ • Եննանիս Լեյխտը, անմամբ էկար թուրքիս, հաւաստեց պաշտօնական եւ վստահելի տեղեկագիրներ, անկողնեց գրքի մը մեջ ու զարմաց աշխարհի տեղեկանութիւնը՝ հրապարակային միջոցներով ու զանազան ուղիք միջոցներով աշխատեցաւ Գերման ժողովուրդի եւ մտաւորականութեան ծաւօրացնել կատարուած մեծ եղևնը եւ միաժամանակ՝ ներքին արտաքին գործոց կառավարութեան հրասարակած խորհրդի տեղեկութիւնները, որով կ'աւազանուէին Հայերը իբր ապստամբներ:

Արեւելքի ստաբիլութեան մեջ զտեսող երկտես գործիչներ, մեծ վրդովմունքով, իրենց բոլոր ուժովը բողոքեցին կատարուած անիրաւութիւններուն դէմ, աննկողն ունակ, ևոյնիսկ՝ բողոքի իրենց գործի ապարեզը, եւ վերադարձան Եւրոպա, խօսելու համար հանրային խորհրդի: Գտնուեցան հրապարակագիրներ, որոնք ստանց վերապահութեան, յայտարարեցին թէ այդ ունիւններուն գերմանական մեղաւորութեան յետոյ իրենք կ'անցնային գերմանացի կոյուղու:

Ասիկա չի բոլոր մի միայն մարդասիրական ժողովուրդի, գործակալական մեծ տեղ կը բռնե անոնց վրդովումը խղճին մեջ, այն նաև Գերման ժողովուրդի և պետական շահերն յսակ չափազանց: Այս խնդիրները համոզում էր, թե գերման ֆաշիստականությունը, առաջինը, ճշտակալական ձեռնարկները, ինչպես նաև մշակույթը արեւելքի մեջ տարածում միակ յարմարագոյն տարրը Հայ ժողովուրդին էր, իր ընդունակութիւններով ու բարձր կարողութիւններով. հետևաբար, Գերմանիա, իր շահն ապահովութեան համար իսկ, պիտի էր արեւելքի մեջ կրկնէ: Հայ ժողովուրդին, ու ոչ թե Թուրքերուն — ձիշդ է որ Թուրքերը ժամանակաւորապէս զինուորական օգնութիւն կուտային իրենց, օժանդակելով մղումը ճիշտակալական պայքարին, ուսկայն առիկա վաղակցուն կը նշանակութիւն կրնար ունենայ: Միևնոր Հայերը փնջնելով, իրենք կը գրկուէին ճշտակալական և հաստատուն միջնորդներէ:

Տօթ. Լեւոնիստ, 1915-ին, Պոլսէն Պերլին վերադառնալէ յետոյ, օգոստոսի ամսուն հրատարակուցին ժողովի մը կը նշանակէ գերմանական ժողովուրդներուն ներկայացուցիչները, և անոնց կը պարզաբանէ վերջնական հայեացքները, կը սրի իր ձայնը այսպէս. «Պոլսի մեկնելու առաջին օրը լսեցի որ «Լեւոնիստի Զօրեօր» կը խաղան, զոցի տեսելու, — կը բացարե խաղին միտքը և կը յարե. — Թուրքերը խնդիրները պատկերն է այդ զանգալուրը: Գերման ժողովուրդը չի կրնար անոր վրայ յոյս դնել ապագայի ֆաշիստական կռաւմներուն իրեն միջնորդներ: Կը բացարե այն դերը որ Հայ ժողովուրդը կուտար և միևնջեւ վերջին պատերազմը, և կ'եզրակացնէ թե արտաքին գործերն ևս խառնարարներ անադղելի սխալ մը կը կուտար, բոլոր սպայ որ անկանագոյն տար մը ոչնչացնան դասապարտութիւն:

Տօթ. Փառայ Ռոմբալիս արդէն փաստացիօրէն բացարե և այն դերը, որ Հայ ժողովուրդը կուտար և դարեւ ի վեր, իրեն միջնորդ Ասիայ և Եւրոպայի միջեւ, մասնաւորապէս վերջին ժամանակները, յսկայպէս գերման անտեսութիւն համար կուտար յաջողակ ծառայութիւնները, փաստերով ու թիւերով կ'ապացուցանէ անոնց առաւելութիւնները:

Զինուորապետներն ֆաշիստականութեան կրած սկանկութիւնէն յետոյ, յոյս ունիմք թե մեծ զարկ պիտի ստանայ անոր հակառակորդներուն հայեացքները Գերման ժողովուրդին մեջ, բանակականութիւնը կը թեւադրէ որ ճիշտակալական ֆաշիստականութիւնը դառնայ:

Անցալով, որքան հնարաւոր է ներկայ պայմաններուն մէջ, այդ խնդիրները բանաւոր և գրաւոր փոփոխութիւններով կ'աշխատի տարածել Հայ ժողովուրդի իրաւունքներն արդարացիութիւնը, և անհրաժեշտութիւն մը կը սեպէ հայկական բարձրակարգակի վրայ հայկական անկախ պետութեան մը գոյութիւնը, ոչ միայն անոնց արդարութիւն մը ըրած ըլլալու համար, այլ նաև անհրաժեշտութիւն մը ֆաշիստականութեան և անտեսական պարզայ զարգացնան ու յառաջնորդութեան համար:

Աշխարհագրապէս ինկած ըլլալով արեւելքի ու արեւմուտքի մեծ անապարհներուն վրայ, ինչպէս նաև այդ առաւելութեան համար մարդուն ու պատրաստած յայտնի կարողութիւններով:

Գերման ժողովուրդը երիտասարդ և ուժեղ ժողովուրդ մըն է, օժտած արտաքին կարողութիւններով, վերին աստիճան ձեռներեց, զարգաց, ինկայաւոր և ճշտակալ:

Անտարակոյս այսպիսի կենտրոնական ժողովուրդ մը աշխարհի յառաջնորդութեան մեջ պիտի ունենայ իր որոշ դերը, երբ անկախ հրաժարութի իր զինապաշտական մոլորութիւններէն և գերման ժողովուրդի ապագան փնջնէ խաղաղ ու ներդաշնակ աշխատութեան մէջ, և ոչ թե մշակի վրէժնորդական ֆաշիստականութիւն մը, որուն հետեւեալքը, թե իր սեփական ժողովուրդի և թե անորոշ աշխարհի համար կ'ըլլայ այն, ինչ որ եղած է այս պատերազմի արդիւնքը:

Երբ իրապէս Գերմանիա աշխատի միտքայն մարդուն իր ֆաշիստական սեղծագործական ուժերը, անկախ այս ժողովուրդը մեծ սպասելիքներ պիտի ունենայ այդ կենտրոնական ժողովուրդին, ինչպէս ֆաշիստները որից ազդեցէ:

Դժբախտաբար օրուն Եւրոպայի մեծ յոյս չեն ներկցեալ թե Գերմանիան հրաժարած է իր զինապաշտական և վրէժնորդական ֆաշիստականութիւնէն:

Երբ այդ երեւոյթը մի միայն յատուկ ըլլար պակասնորդական և զինուորապետ շրջանակներն, այնքան ալ յառաջնորդական շարքի բռնե, դժբախտաբար արեւմտական և ընկերային շրջանակներն ալ միևնորոյն հոգեբանութիւնը կը ներկայացնեն անզան այդ ֆաշիստականութեան շարքի սկանկութիւնէն յետոյ:

Զինապարեւն միևնջեւ իրեն անոնք որ հետեւած էին գերման ֆաշիստական շրջանակներն արտաշայտութիւններուն, այս փոքր եզրակացութեան կը յանգին:

Թրքական պատերազմութեան փարիզէն վերադառնալուն առթիւ գերման սօսիալ ճեմօրութիւնն օրինակ «Յօրվերց» կը գրէ:

«Տանաս Ծերիս փաշայի դիմումը և պակասները բացարձակ իրաւունքն է Թուրքիոյ, իսկ ինչ որ կը վերաբերի հայկական կոտորածներն պատմութեան, անկախ խոշոր գրաւորութիւն մըն է:»

Անորոյ է մեկնութիւններ. առիկա գրողը ընկերային պաշտօնական օրինակ մըն է, և այս յայտարարութիւնը կը նախաձեռնի հրաւերեցնել հասարակութեան զինապարեւն տարի մը յետոյ, երբ կուտար յառաջնորդութեան զինապարեւն սեփականութիւն դարձած է:

Այնու անկախ յոյս պիտի ունենանք թե վերջի վերջոյ յաղթանակը պիտի մնայ Լեւոնիստ—Ռոմբալիս ֆաշիստականութեան, որովհետեւ այդ է բանաւոր անապարեւը, այդ կը պահանջէ նաև միջազգային ներդաշնակութեան շարքը:

Յ Ա Ն Կ

Յառաջաբան	3
Աշխարհագրական-Քաղաքական ակնարկ—Փ. Ռոմբալս . .	7
Հայ ժողովուրդի աշխարհագրական սահմանականությունը պատմության մեջ և ներկայիս—Լ.Ֆ.ՍԻՌՈՒՍ	12
Տնտեսական հետևանքները—Լ.Ֆ.ՍԻՌՈՒՍ	25
Պատմական ակնարկ—Փ. ՌՕՀԻՊԱՆ	33
Քաղաքացիներ 1915-ի կոտորածներ և սարագրություններ 1918-ին Անդրկովկասի մեջ պատահածները	47
1. Արսահանի հայկական ջարդը	53
2. Բագուի արեան բաղնիքը	54
3. Նուխիի և Արեշի մեջ	57
Վերջաբան	59

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0430019

